

BHARTI- BHUSHANA

A

Quarterly Literary Magazin,
SPECIALLY INSTITUTED FOR,
and
Dedica'd to the Memory of,
the late
RAO SAHIB ULLASRAM ARJU

Kant

by his
Most dutiful son,
BALASHANKER

NARAYAN

Published by

Surajram Nathoolal Mehota

વિષય.

- ૧ હરિ પ્રેમ પદ્ય દશી.
- ૨ પ્રભાવ.
- ૩ વાર્તાક.
- ૪ સાહિત્ય દર્શન.
- ૫ રાં દોહતરામ કૃત કુસુમાવલિ.
- ૬ ભક્તિ સંજ્ઞાવન
- ૭ બેની ખાસ શૃંગાર સાહિત્યસિન્ધુ.

જારતીનૂપણ.

પુસ્તક ૧લું. મત્યુંઆરી સન ૧૮૮૭ અંક ૧. લો.

હરિ પ્રેમ પંચ દશી*

SOLEMN ODES

[૧]

ખલિહારિ તારાં અંગની અંબેલિમાં દીઠી નહીં
સખ્તાઈ તારા દીલની મેં મજમાં દીઠી નહીં ૧
મન માહરં એવું કુળું પુષ્પ મહાર સહે નહીં
પ્રણ હાય! તારે દિલદયા મેંતો જરા દીઠી નહીં ૨
એક દીન તે અક્ષકાવળીમાં દીઠિતી મુખની છબી
પણુ ગુમ થઇગઇતે ગુમાની ત્યારથા દીઠી નહીં ૩

* આવાં પ્રેમગીતો અંગ્રેજીમાં અને ફારસીમાં ઘણા કવિઓએ લખેલાં છે. સદરહુ પંચદશીમાં પ્રેમાંસ તગ્તો છે અને અંતરોત્તર જ્ઞાનાં શબ્દકાંતો આલયો બનયે. અમુક સિધ્ધાંત ઉપર આ લખાણ છે જે નું વિવેચન અસર અને આશ્રય મળે કરોધું નરાસંદ મેહતાદિ આ પણ વખણાયલા ગુજરાતી કવિઓએ મણુ આવાં ગીત લખેલાં છે. પદ્ધતિ ફારસી પોંગમની રાખીછે. પરંતુ વચમાં કોઈ કોઈ ગીત દશી રાહનાં પણ મુકયાં છે. વાંચનારને ઉપર ઇંજા (ચાર ન કરતાં જરા ઊંડો દૃષ્ટીથી વાંચવાની સલામત છે. ગાનારને ગમેતે રાગની સહે માં આનંદ થશે. અને સામાન્ય વાંચનાર હરિગીત ઇંડો આલયો ન થશે તો વાંચી શકશે પણ લખનારેતો ગાવાને વાસ્તેજતબ્યાં છે.

ઓ! કંઈ જરા કર સોયકે મારા ઉપર શાને ગુમાન
 મેં દેહ અર્પ્યો તોય પણ દિલદારને દીડી નહીં ૪
 ગુમ્માનિ નુખરાબાજ ગોરી-સુંદરીઓ મન હરે
 પણ કોઈએ ઓ! યાર સમતુલ્ય સુંદરી-દીડી નહીં ૫
 ઓ! વીર! વિરહી ખોળા તુજને જગત કંઈકંઈ ભરે
 ગિરિવર ગુહા કે કુંજકુંજે તોય મેં દીડી નહીં ૬
 બાગમાં અનુરાગમાં કે પુષ્પના મેદાનમાં
 ખોળી તને આતૂર આંખે તોય મેં દીડી નહીં ૭
 સરખાવિ તાર તંન મેં ખોળી ચમેત્રી વનમાં
 પણ હાયા! ખૂંચી આજની કરમાઈ કાલ દીડી નહીં ૮
 તુંતો સંદાનૂતન અને આખું જગત નિત્યે જુનું
 મિથ્યા પ્રપંચે ક્યાંયકી તું તેથિ મેં દીડી નહીં ૯
 તુંતો ખરી જ્યાં પ્રેમ પૂરણ પ્રેમિનાં કાળજ બજે
 એવી દયાલો એ ગુમ્માની! મેં કહીં દીડી નહીં ૧૦
 મુખચંદ્રમાં મેં દીઠિછે આખી છબી આ જગતની
 પણ આંખડી મુજમાં વસીતું તેથિ મુંજ દીડી નહીં ૧૧
 ઓ! કાળજની ડોર કાં કાપે હવેતો થઈ ચુકી
 મેંતો પ્રથમ કાપ્યું સુપ્રેમે તોય મેં દીડી નહીં ૧૨
 કોઈ દેવ આવી કાતમાં દેછે શિખામણ પાંશરી
 “આ જગતની જાળમાં ચતુરાઈતો દીડી નહીં” ૧૩
 જ્યાં પ્રેમમારો જળહળે ત્યાં તેં દીધો બદલો ખરો!!
 તો આ જગત છોડ્યાવિના ચુકતી બિચ દીડી નહીં ૧૪
 એકદીન મળશે તે અધર સૂધા સખૂરી બાલ ધર
 હાં! એ બધુંએ છે ખરું પણ હાલતો દીડી નહીં. ૧૫

પ્રભાવ

ચોપાનોઆંખોના ભર જમાનામાં અપારો પ્રપાસ વિદ્વાન વા
ચક વર્ગ આગળ મુકતાં અમને..કેટલીક શંકા તથા ભય રહેછે. પ-
રતુ આ પ્રથમ પ્રયાસથીજ ખરા-વિદ્વાનને માલમ પડી આવશે કે
અમેએ કેવા મહત્ અને રસિક વિષયો પસંદ કર્યા છે. અમારે જા
વિષયનાં વખાણુ અમારે હાથે કરવાં એ ન્યાય અને નીતિથી ઉત્પદ્
છે. અમે તેથી આં ત્રિમાસિક વિષે વધારે આંછુ કહી શકતા નથી.
અમારી કલમનો વિશ્વાસ વિદ્વાન ત્હમનેજ સોંપીએ છીએ. અમારો
હેતુ ભાષાનાજ વિષયો ચર્ચાવવાનો છે. આપણી ગુજરાતીમાં બીજાં
શાસ્ત્ર, સિદ્ધાંતો ચર્ચાવવાનાં છે અને આ પ્રમાણે ઘણા મોટા
પાયા ઉપર અમેએ ધોરણ રાખેલું છે. સાહિત્યના વિષય ભર-
છક ચર્ચાવવાનો છે. અને તે દરેક વિષય શરૂ કરતા પહેલાં સુચન
કર્યુંછે તેજ ઉપરથી જણાશે. તેથી વધારે લંબાણથી અને ચર્ચા ક
રી નથી. વિદ્વાન લખનારને અને વાંચનારને વાસ્તે વિસ્તાર ફોત
રજી કરીશું. અમારો પ્રયાસ નેતાંજ માલમ પડશે કે ઘોડે દિવસે
ગુજરાતી પુસ્તકશાળામાં અમે કેટલાં પુસ્તકો-ઘણાંજ અગત્યનાં
પુસ્તકો-રસમય, વિચારમય, અને અપ્રસિધ્ધ પુસ્તકો-ઘણા મોટા
સંગ્રહ, જે છપાવતાં ઘણાંજ ખોલેજો ખરચ થાય. અને કીમત પણ
ઘણીજ વધી પડે. જે ગ્રંથ-છપાવતાં રૂપેયા વીસ કે ત્રીસ કીમત
રાખવી પડે. તે ગ્રંથ સરેરાશ અમે છ વરસમાં પુરો કરી વાચક
વર્ગ આગળ મુકતાં આ ત્રિમાસિકના ખરીદદારને પાં રૂપેયા લેખે રૂપેયા
દાઢ કે બેમાં મળશે. જે સંગ્રહમાં અમારી જનમારાતી કરેલી
મહેનત ફળિજીત કરવામાં આવશે. પ્રવિણસાગર જેવડો ગ્રંથ છપા
વતાં રૂપેયા દસ કીમત રાખવી પડીછે તો અમારો આજ્ઞથી શરૂ કરેલા
વેનો ચાલુ વૃહત્ સાહિત્ય સિંધુ જે એના કરતાં ઓછાણું થશે
તેમાં અમે નફાનો આશા કેટલી રાખી હશે અને વાચક વર્ગને કે

ટસી જુગ કીમતમાં આપે દુઃખજીયે તે વિષે અને આમાં મહે
 નત-મયાસ-વાંચન-ઉદ્યોગ અને પ્રેમોદ્યોગ કેટલા પેહોળા પાયા ઉપ
 ર છે તે વિષેનો વિચાર વાંચનારનેજ સોંપીએછીયે. આશા તો છે-
 ફળ હરિના હાથમાં—કે ગુજરાતી પ્રજા તરફથી આમારા મયાસ-
 ની કીમત યશે અને યોગ્ય ગ્રાહકી યશે.

(અધિપતી)

(એક વિદ્વાન તરફથી મળેલું.)

વાર્તિક.

REVIEW.

વાર્તિક એ સંસ્કૃત શબ્દ છે. વૃત્ત = દોષ્ઠો ધાતુઉપરથી વાર્તિક શબ્દ થાય છે. સંસ્કૃત પંડિતો એ શબ્દનો અર્થ- સત્કાનુક દુષ્કાર્ય વ્યક્ત કરારી = વાર્તિક એવો કરે છે, એટલે અમુક વિષયઉપર શું કહ્યું છે, શું કહ્યું નથી, તથા શું ખોટું કહ્યું છે-એ વિષે જે સ્પષ્ટ કરે તે વાર્તિક. આકૃષ્ટાં યુરોપના પંડિતો અનેક પુસ્તકો ઉપર વાર્તિક કરે છે. વાર્તિક કરનારને વાર્તિકકાર* કહે છે. જે દેશમાં સારા વાર્તિકકાર નથી તે દેશમાં સારા અસારની પરીક્ષા થયાર્થે હોતી નથી. વાર્તિક સર્વ વિષયઉપર થાય છે-પુસ્તકઉપર, રાજનીતિઉપર, લોકવ્યવહારઉપર, એ આદિ સંસારના સર્વ વિષયો તથા શાસ્ત્રોઉપર વાર્તિક કરાય છે. પણ પુસ્તકોમાં સંસારના અનેક વિષયો લખાયામાં આવે છે, તેથી પુસ્તકોઉપર વાર્તિક કરતાંજ સર્વ વિષયો તથા શાસ્ત્રોઉપર વાર્તિક થાય છે. એજ કારણથી બહુ કરીને પુસ્તકોઉપર વિવેચન કચ્ચાનેજ વાર્તિક કહે છે.

વાર્તિકથી બહુ લાભ થાય છે. સાધારણ લોકોને વાર્તિક ઉપનેત્ર (ચશ્માં) નો અર્થ સારો છે. નખડી આંખવાળાને જેમ ચશ્માં સ્પષ્ટ દેખાડે છે, તેમ સાધારણ મનુષ્યોને જાણવાનો વિષય વાર્તિક સ્પષ્ટ કરી દેખાડે છે. જે મૂળ-પુસ્તક અથવા વિષય-ઉપર વાર્તિક કરવું હોય છે, તે મૂળનું વચાર્થ જ્ઞાન થયાર્થ બહુ લાભ થાય છે. સારાસાર સમજવાથી, સારનું મહત્ત્વ કરતાં અને અસારનો ભાગ કરતાં સુલભ થાય છે. કેટલાંક ધાન્ય વિસ્થાપિના ખાધાર્થી અને પાણીને ગળ્યાવિના પીધાર્થી તેની સાથે બળી ગયેલા હાનિકારક પદાર્થો પેટમાં જાય છે, અને અત્યંત શરિરમાં અનેક પ્રકારના રીગ ઉત્પન્ન કરે છે; તેમ કેટલાંક પુસ્તક અંતઃકરણને હાનિ કરી બગાડી નાંખે છે. સારા નરતાની

* Reviewer; Critic.

સમજણ ન પડ્યાને લીધે, જે પ્રથમ જાણ્યામાં આવે છે, તે, કાચાં મનમાં હ-
તરી પ્રસરી જાય છે. સુવિચારના કરતાં કુવિચારનો પ્રસાર જેટલો થાય છે.
મનમાં એક વેળા કુવિચારે વાસ કર્યો, તો, પછી તેને કઢાડતાં બહુ પ્રયત્ન
કરવા પડે છે. કોઈ કોઈ વેળા તો તે નીકળતાજ નથી. કુવિચારનાં ફળ દુઃખ
છે, તેથી જેના મનમાં કુવિચાર પેશા જાય છે, તે આતે દુઃખી થાય છે.
એ સર્વનો ઉપાય વાર્તિક છે. વાર્તિક રચક કરી બતાવે છે કે, આ સાર છે,
આ સાધારણ છે, આ ખોટું છે, આ સુખદાયક દેખાય છે પણ આતે દુઃખ
દાયક છે, અને આ પ્રથમ દુઃખદ છે પણ પરિણામે સુખ આપશે.

વાર્તિક ચાલણીની પેઠે સાર તથા અસાર જુદું કરી દે છે. સારાસારનું
રૂપ વારંવાર જોવામાં આવ્યાથી મનુષ્યને પરીક્ષા કરવાની શક્તિ આવે છે;
તેથી આ સંસારના પ્રપંચમાં તે ઝટ લઇ રહાતો નથી.

શ્રેયકર્તાને તો વાર્તિક વિશેષ જીપયોગનું છે. શ્રેયકર્તાને વાર્તિક ૧૫.
જુનો અર્થ સાર છે. દર્પણ ન હોય તો આપણું મુખ જોવા આપણે સમર્થ
યત્નએ નહિ. આપણું રૂપ કેવું છે, તેનું જ્ઞાન આપણને થાય નહિ તેથી સ-
દા ઉપાયથી કઢાડી નંખાય એવા ગ્રામ હોય તે પણ રહી જાય. વાર્તિક
યિના શ્રેયકર્તા પોતાના શ્રેયના શુભદોષ જાણવા, સામાન્ય રીતે, સમર્થ થતા
નથી. બહુ દરીને પોતાની કૃતિમાં પોતાની આંખે દોષ દેખી શકતી નથી;
વિદ્યા, બુદ્ધિ, અનુભવ તથા જ્ઞાનની અધિકતા ન્યૂનતાના પ્રમાણમાં, મનુ-
ષ્યનું રસજ્ઞાન વધતું ઓછું હોય છે. વિશેષ વિદ્યા, વિશેષ બુદ્ધિ, વિશેષ અ-
નુભવ, અને વિશેષ જ્ઞાનવાળાનું રસજ્ઞાન વિશેષ હોય છે.

શ્રેયકર્તાના રસજ્ઞાનના પ્રમાણમાં, તેનું લખેલું ઉત્તમ મધ્યમ કે ક-
નિષ્ઠ હોય છે. આપણામાં કેહેવત છે કે “સર્વને ગાદાપણ અંધારે વેઢેચું છું”
તેથી જેની પાસે જે જ્ઞાન છે, તેનુંજ નેને જ્ઞાન છે, બીજાની પાસે શું છે, અ-
ને તે પોતાની પાસેની વસ્તુથી કેટલું ચડતું છે તે “ગાદાપણ અંધારે વેઢેચું છું”
તેથી તેને જાણતું નથી. તેથી પોતાનું રસજ્ઞાન [ગાદાપણ] સર્વથી સારું
છે એવું બહુ કરીને સર્વ માને છે.

પણ યથાર્થ વાર્તિક દર્પણની પેઠે શ્રેયકર્તાના શુભદોષ તેને તેની
પોતાની આંખેજ દેખાડે છે. એટલે બીજાઉપર દ્વેષાયામાન થવાનું તેને
કારણ રહેતું નથી તેથી તે પોતાના દોષ પોતે જોઈ જો સારામાં સ્વભાવ

હોય છે તો, તે સુધારવા યત્ન કરે છે, અને ગર્વ રહિત શુદ્ધિમન્ત મનુષ્યો કોઈ વાર એટલાં તો સુધરી જાય છે કે, પૂર્ણવસ્થા અને ઉત્તરાવસ્થામાં બહુ અન્તર પડે છે. એમ થયાથી અંધકર્તાને અને પ્રજાને ઉભયને બહુ લાભ થાય છે.

દંડાંડનો એક વિદ્વાન્ કહે છે કે વાર્તિક એ એક દેવી છે. વાર્તિક દેવી સરસ્વતીની કુમારીકાંડુ થાય. તેના એક હાથમાં દંડ છે તે દંડનો એક છેડો અમૃત ભરેલો છે અને બીજો છેડો વિષ ભરેલો છે. બીજા હાથમાં એક ઝગ ઝગતો દીવો છે.

વાર્તિક દેવી પોતાના દીવાવતે સરસ્વતીનાં સેવકો [અથકાર] ના અંધને નિહાળે છે; નખશિખા સુધી સર્વ અવયવ નિરખી જુવે છે. ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવા ત્રણ વર્ગ કરી મુકેલા હોય છે, તેમાંથી એક વર્ગમાં તે અંધની ચોગ્યતા પ્રમાણે તેને મુકે છે. ઉત્તમ વર્ગમાં જનારનો પેલા દંડનો અમૃત ભરેલો છેડો અરકાડી અંધર કરે છે. કનિષ્ઠ વર્ગમાં જનારનો વિષ બારેલો છેડો અરકાડી નાશ કરે છે.

જે અંધવિગે શંકા રહે છે તેને મધ્યમ વર્ગમાં ગણી તેને કાળને આધીન કરે છે, પછી કાળ તેનો નિર્ણય કરી એમાંથી એક વર્ગમાં મુકી દે છે.

વાસ્ત્વિક, વ્યાસ ના અંધ, શંકરાચાર્ય, અને કાળીદાસ-ભવબત્તિ આ દિના અંધ હોમર અને વરજીના અંધ, પ્લેટો, અરિસ્ટોટલ ના અંધ અને મિલ્ટન શેકસ્પીયરના અંધ કાન્ડયરિયસ, ફરફુસો, શેખસાદીના અંધ એ આ ૬ દેશી પરદેશી અંધ કર્તાના અંધો ઉત્તમ વર્ગમાંના છે તેથી તે અંધર રહ્યા છે અને રહેશે.

એ વર્ગમાં જવાની અભિલાષા રાખવી એ સારા અંધકારને ચોગ્ય છે. સર્વ કીર્તિમાં અંધકારની કીર્તિ ઉત્તમ પ્રકારની છે. અંધકારનું નામ ત્યા કામ દ્વન્ધ્ય અંધર રહે છે.

આપણી ગુજરાતી ભાષામાં કોઈ પ્રકારના શાસ્ત્રના પ્રથમ વર્ગીય મૂલ્ય અંધ થયા, નથી, તો પછી, તેના ઉપર ધનાર વાર્તિક તેનું તો અસ્તિત્વજ ક્યાં થી હોય. આજ સુધી વાર્તિક એ શબ્દજ્ઞ પોતાના જાણવામાં હશે.

મુન્યતી ભાષામાં ધિરે ધિરે પુસ્તક લખાવા માંડ્યાં છે. પણ તેા જુના કવિયોથી લખાતું પણ આરે છે. જુદુ કરી સર્વ ભાષામાં પેદેહો પવરી આરંભ થાય છે. આપણી ભાષામાં પણ તે પ્રમાણે થયું છે.

અને મુલ લખવાના પણ આરંભ થયો છે. એવે સમયે શુદ્ધદોષ કે ખડનાર વાર્તિક દોષ તેા જુદુ લાભકારક થાય, જેમાં કંઈ સંદેહ નથી. આ પછામાં કેહેવત છે કે રોગને અને શત્રુને પ્રથમથીજ અટકાવવા; તે પ્રમાણે કનિષ્ઠ વર્ગના યંયોને. પેદેહોથીજ અટકાવ થાય તેા, પછી તેથી અંતે ચતાં મામાં પરિણામ આપણા જીવામાં આજાં આવે.

સારા મંથકારને વાર્તિકથી જેટલું ક્ષેત્રજન મળે છે તેટલું બીજાથી મળતું નથી. મંથકારને ક્ષેત્રજન મળેથી તેમના ઉદ્ધાસ વધે છે; અને તેઓ અધિક અધિક સારા ચતાભાય છે. મુજબ મળેથી શુદ્ધવાનના મનમાં જુદુ આનંદ અને સંતોષ ઉત્પન્ન થાય છે. આનન્દ અને સંતોષ મળેથી લખાયલા ક્રેયોતું સૌદર્ય કંઈક જુદુજ દોષ છે। એવામાંથી ચાનના બેગરથી બારપૂર તથા લખણખિત યદ્ય રહે છે. પછી એવા મંથો શું નકરે ! ને ને મનુષ્ય, શ્રમ વેડી એવામંથો સગળતાં, અને તેમાં ભરેલા ભંડારની પરીક્ષા તથા મૂલ કરી તેનો ઉપયોગ કરતાં ચી ખે છે, તે મનુષ્યના આનંદનો પણ શી પારાં

વાર્તિક જુદુ ઉપયોગનું અને લાભ કારક છે એમાં તેા સંદેહ ન હિ; પણ ખીજા ઉપયોગી અને લાભકારક વસ્તુઓ જેવી માપ્ત કરવી કઠિન છે તેમ વાર્તિક પણ જુદુ કઠિન છે.

જેમ કામ વિશેષ લોક ઉપયોગી તેમ તેનો કતો પણ, વિશેષ જુદિમાનું અને વિશેષ કુરાક મનુષ્ય જોઈએ. સાધારણ મનુષ્યથી આ સાધારણ કામ કવમિત્વન થાય છે.

જેવું ન્યાય કરવાનું કામ ઉત્તમ અને પવિત્ર છે તેવું વાર્તિકનું કામ પણ ઉત્તમ અને પવિત્ર છે. ન્યાયાધીશ અને વાર્તિકકાર જુદુ કરી ને સરખા છે. તેમનું કામ જેમ શ્રેષ્ઠ છે તેમ તેમનાઉપર જોખમ પણ ભારી છે.

૫૨૭ક જુદિ, અનુમત, જુદુમુતપણું, નિષ્પક્ષતાત, એ આદિ જુદુ શુદ્ધ વાર્તિકકારમાં દોવા નાઈએ.

વાર્તિકકાર ને વિષયઉપર વાર્તિક કરે, તે વિષયનું આદિથી અંત સુધીનું જ્ઞાનજ્ઞેતેને હોવું જોઈએ. અમુક વસ્તુનો એક ભાગ જાણ્યાથી તે આખી વસ્તુઉપર અનુમાન કરી વિચાર આપવો એ વાર્તિકકારનું કામ નથી. વાર્તિકકારે તો સર્વ અવયવ નિહાળી જોવા જોઈએ. પછી સર્વ અવયવ મળીને એક રૂપ બન્યામ તે રૂપ કેવું છે, તે પોતાના રસ જ્ઞાનથી વિચારવું. પોતાના મનમાં સુંદરતાની પ્રતિભા હોય, તેની સાથે તે વિષયને સરખાવવો. પછી તેના ગુણદોષનું વર્ણન કરવું. જે દેશમાં વાર્તિકનો આરંભ થાય છે તેમાં પ્રથમ તે વિષયનો સાર દુકામાં કહી જઈ વાંચનારના મનમાં તે મૂલ વસ્તુનો આકાર ઉતારવા પ્રયત્ન થાય છે.

પછી અમુક ભાગ અમુક ગુણને લીધે પરિપૂર્ણ છે; અમુક ભાગમાં અમુક ગુણ નથી તેથી અપૂર્ણ છે; ફલાણા ભાગમાં ફલાણું વધારે છે તેથી દુરૂપ દેખાય છે; ફલાણા ભાગમાં ફલાણું વધારવાથી સુરૂપ દેખાશે; એ સર્વ દેખાડવાની પણ એક રીતિ છે. વાંચનારના મનઉપર વિશેષ પ્રકાશ પડે એવી રીતે અનેક યુક્તિનાં દૃષ્ટાંત આપતાં જવું; વચ્ચે વચ્ચે પોતાના જ્ઞાન સંપ્રદમાંથી થોડું થોડું મૂલ વિષયમાં મિશ્રિત કરતાં જવું; એવી યુક્તિ પણ આપવી કે કેટલીક વેળા વાંચનારને પોતાની મેળે જ દેખી ચાર કરવો પડે. વાર્તિકકારે આખા વિષયને તોલતાં તોલતાં, કોઈ કોઈ પ્રસંગે વાંચનારને પણ તોલતાં શીખવાનું શીખવવું.

અનુભવી પંડિતો પોતાના અંચમાં પટાંતરે રસ સુધી, તે મંચને બહુ ખુબી આપે છે. એ રસ સાધારણ મનુષ્યની દૃષ્ટિ વરતી શક્તી નથી. પંડિતનાં માર્મિક વચન અને શબ્દ સમજવાં બહુ કઠિન છે. ઉપર ઉપરનું સર્વ મનુષ્ય જોઈ શકે છે પણ અંતરનું જોનાર તો રસિક જન વિરજાજી હોય છે. ઈશ્વરે પણ સૃષ્ટિમાં રસ માત્ર પટાંતરે મુક્યા છે. આંખાની ફેરી આદિ ફલ માત્રના રસ છોતરાંના પટાંતરે રાખ્યા છે; તે ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે રસ પટાંતરે રાખ્યા એ ઈશ્વરી સંકેત છે.

ઉપર કહેલા પ્રકારના અંતરપટમાંના રસ ખુલ્લા કરી બતાવવા એ વાર્તિકકારનું કામ છે.

પ્રત્યેક વસ્તુના ગુણદોષ નિરૂપાવવાના ઉપર આપણે યથેચ્છ બા

ક યોગ્ય થાય છે. તેમને ઇંગ્લેન્ડ આદિ બાપા શિખતાં તેમાં જોટલી ગમ પડે છે, તેના પ્રમાણમાં તેમને તે બાપાનું રસગાન થાય છે. મંથ વાંચ્યાથી ઉત્પન્ન થતા કેટલાક મારના આનંદ તે જોગવી શકે છે. પરંતુ પરબાપામાં મ મ લઈ તેના બેઠનું જોટલું જ્ઞાન મેળવું હોય, તેની સાથે તેટલું નહિને તેથી કંઈ જોટલું પણ સ્વભાષાનું જ્ઞાન મેળવું હોય, ને સ્વભાષાના રસિક મંથ વાંચે તેથી જો જાંતે અંતરમાં અકથ્ય અને આનંદ દાયક રસ સ્વાભાવિક ઉત્પન્ન થાય છે, તે રસ પરબાપાના પુસ્તકમાંથી મળવો દુર્લભ છે. કારણ સ્વભાષાને જોટલો હૃદય સાથે સંબંધ છે તેટલો પરબાપાને નથી હતો. આપણા બાલ્યવર્યાના નિર્ગળહૃદયમાં આપણાં પ્રિયમાતાપિતાના દિતૈવી અને પ્રેમ ભરેલા શબ્દો ને વાસ કર્યો હોય છે, તે શબ્દની મધુરતા કાંઈક અવરજ છે. તે લખાઈ શકતી નથી, માત્ર અનુભવી શકાય છે. એવા સાદા પણ હૃદયાકર્ષક શબ્દમાં ગ્રામ સૌંદર્ય તથા ધ્વનિ કાંઈક અસાધારણ હોય છે. અને તે આનંદ પણ કાંઈક અસાધારણ આપે છે. દાઈ એમ પછશે કે એવા સરસ શ્રેય ક્યાં છે? તેનું ઉત્તર એટલું જ છે કે, યોડાંક પદ્યનાં રસિક પુસ્તકો જુના કૃતિઓનાં છે, અને જેમ જેમ તમે એ રસકેપર બાવ બતાવતા જશો, તેમ તેમ તે રસદાયક મંથ તમારાને તમારા જ વર્ગમાંથી ઉત્પન્ન થશે. “ખપ તેની ખોટ રહેતી નથી” આદિક હોય ત્યાં પદ્યાર્થ ગમેલાંથી પણ આવી પડે છે.

વાર્તિકકારનું કામ મહા કઠિન છે, અયોગ્ય મનુષ્ય વાર્તિકનું કામ કરવા જતાં તેના હાથે બહુ અન્યાય થાય છે. સાધારણ કામમાં દેખાદેખી કરતાં હા નિ કદાપિ થોડી થાય છે પણ મહત્ કામમાં દેખાદેખી કરતાં તે કામને દોષ લાગી જાય છે.

જેનું કામ તે તો તે કરે, જો અન્ય દાઈ “માથે ધરે, તો (ખીલી ઉપાડનાર) વાનરની પેઠે મરે, (કે) અનર્થ મૂર્ખ મિત્ર સમ કરે.

પ્રત્યેક કામ દેશકાલને અનુસરીને કરવું જોઈએ. દોષ દોષ પુસ્તકકેપર નામનું વાર્તિક જોવામાં આવે છે તે કેવલ હસવા જેવું હોય છે. ઇંગ્લેન્ડ લોકોએ કરેલાં વાર્તિકકેપર સરત રાખી કેટલાક લખનાર એક જ મકારમાં દેખા દેખી કરે છે. પરંતુ ઇંગ્લેન્ડ લોકોની રિયતિ આજ બહુ નૂઠા પ્રકારની છે. ત્યાંના વાંચનાર વર્ગમાંથી બહુ જન પોતે પોતાનું સ્વતંત્ર મત

માંથી શકેછે. તેમ લાંબા વાર્તિકકાર પણ પોતે યોગ્ય થઈ પછી વાર્તિક કે રવાનું બારે કામ પોતાના શિર ઉપર લેછે. અત્રે એમ નથી. અત્રેના લોકો સ્વતંત્ર વિચાર કરવા સમર્થ થયાનથી. હજીતેઓ વાર્તિક કારને બરું સેરહેછે. આમછે તેથી અત્રેના વાર્તિકકારકર વિશેષ જોખમ છે. તેમણે બહુજ સં ભાળ લેવી જોઈએ છે.

વાર્તિકકારને વિવેકબુદ્ધિ એ મુખ્ય સાધન છે. બહુ જાણ્યા અને વિચાર્યા વિના વાર્તિકકારે એ કઠિન કામ માથે લેવું જોઈએ નહિ. વાર્તિકકારે આરે દિશાએ દૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ; વિચાર, ભાષા, પ્રસંગ, હેતુ, આદિ સર્વ લક્ષમાં લેવું જોઈએ. સમાચારપત્રોની, માસિકપત્રોની અને અંચોનીભાષા જુદીજુદી હોવીજોઈએ; તેમ વિવિધ પ્રકારના વિષયોનામમાં જુદાં તેની ભાષા પ્રૌઢ કે સરલ હોવી જોઈએ. જેમ જીવનીય વર્ગનાં મનુષ્ય પ્રમાણે તેનાં મૂલ્યવાન કે હલકાં લુગડાં હોયછે, તેમ વિષય પ્રમાણે તેની ભાષા પ્રૌઢ કે હલકી હોયછે; માટે કોઈપણ અર્થ ઉપર તેની ભાષા વિષે વિચાર આપતાં એ જાત ઉપર સંપૂર્ણ દૃષ્ટી રાખવી જોઈએ.

ગદ્ય અને પદ્યની ભાષા પણ જિન જિન હોયછે. બહુકરીગદ્ય કરતાં પદ્યમાં મર્મરસ બહુ હોયછે. તે રસ માત્ર રસજનેન્દ્ર પડેછે. વાર્તિકકારમાં રસજતાની શક્તિ નહોતી તો તેણે વાર્તિક કરવાથી દૂર રહેવું એ વિશેષ સામકારક છે.

ભાષાવિષે હાથ અધિક ચર્ચા જોવામાં આવેછે તેથી, આ વિશેષ વિચાર અપ્રસ્તુત નહિ ગંજાય.

પુસ્તક પરીક્ષાનાં લખાણ, વિવેચન, ટીકા, પદ્યસોચન, આદિ નામથી લખાયછે. તેમાંનાં કેટલાંક વાંચતાં એવુંતો આશ્ચર્ય લાગેછે. કે બસ લખનારનેજ તે વિષયનું જ્ઞાન નથી હવું; પ્રથમ તેઓજ સમજી શકતા નથી તેથી પોતાના લખાણમાં એવી અજ્ઞાનતા બતાવેછે કે આગળ કદી સારા દિવસ આવશે, તો, તે વેળા તેમનો ધિકાર થશે.

વાર્તિક શબ્દ સંસ્કૃત ભાષામાં સર્વિશેષ અર્થમાં વપરાયો છે. બહુ કે રી જે શાસ્ત્રકર મૂલ્ય હોય છે તે ઉપર ભાષ્ય લખાયાં છે, અને તે ભાષ્ય ઉપર જે ટીકા કે વ્યાખ્યાન, અમુક લક્ષ્યથી લખાય છે તેને વાર્તિક કહે છે. જેમ કે વ્યાકરણશાસ્ત્રકર પાણિનિ યુનિનાં સૂત્ર છે, તેઉપર પતંજલ

111 મુનિનું=મહા ભાષ્ય છે અને કાલાવન મુનિએ તે ઉપર જે વિસ્તારથી લખ્યું છે તેને વાર્તિક કહે છે. તેજ રીતે વેદાન્ત શાસ્ત્ર ઉપર બ્યાસ નારાયણનાં સૂત્ર છે, શંકરાચાર્યનું ભાષ્ય છે અને કુમારિલભટ્ટના શિષ્યમં કનમિશ્ર વા સુરેશચાર્યનું વાર્તિક છે.

દેશકાલને અનુસરી હવે વાર્તિક મો અર્થ જરા વિસ્તાર વાળા લેવા નો છે. વાર્તિકકાર સારા હોય નો વિદ્યાની યથાર્થ અને ધ્યેય છ વૃદ્ધિ થાય છે. વામકવર્ગને સારાસારની પરીજ્ઞા કરવાનો માર્ગ મુજે છે; તથા શંગકારો પોતે યોગ્ય થઇ પડી સાવધાનતા રાખી લખે છે તેથી સર્વ પ્રકારે લાભ થાય છે.

વાર્તિકકારનું કામે બહુ ઉચ્ચ તથા સૂક્ષ્મ છે. જે સજ્જનોનામાં સ્વા બાધિક તથા સંપદિત શુદ્ધિ એવી હોય કે, જ્યાં જ્યાં સુંદરતા હોય ત્યાં ત્યાં જોઈ તે દેખાડી શકે; ચિત્તાર, પ્રસાદ, રમમાવેશિત, રસ, વ્યંગ્યતા, દ્વનિ, અર્થદાર, લાલિય, માધુર્ય, રીતિ આદિ ગદ્ય પદ્ય રચનાનાં અનેક ગુણ છે તે જોમને સામાન્ય મનુષ્યો કરતાં અધિક દીક્ષી આવે છે; તથા જે જોઈ અનુભવ્યું હોય તે પોતાના કૌશલમાં નિષ્પક્ષપાત રીતે મદર્શિત કરવાનું જમનામાં સામર્થ્ય છે એવાજ સજ્જનો યથાર્થ વાર્તિક લખવાને યોગ્ય છે.

વાર્તિકકાર અથવા ગુણદોષપરીક્ષક વિશે હંગરેજી પોપ કવિ કહે છે કે:-

"A perfect judge will read each work of wit,

With the same spirit that its author writ;

Survey the whole, nor seek slight faults to find,

Where nature moves and rapture warms the mind;"

Popo.

એડિસન કહે છે કે:-

A true critic ought to dwell upon excellencies rather than defects; to discover the concealed beauties of a writer, and communicate to the world such things as are sets observation.

વાર્તિક થયાય લખાય તો તે બહુ પ્રકારે ઉપયોગી અને લાભ કારક છે. જે વિષયકે પર વાર્તિક થાય તે વિષયકે પર દેશ પરદેશમાં સારામાં સારા વિચાર થયા હોય તથા સાદામાં સારા બાણ્યમાં આબુ હોય તે સારી રીતિથી એકત્ર કરી વાચક અર્થે સંગ્રહ કરવો તથા સ્વવિચારથી તેને પુષ્ટિ આપી તે વિષયને પરિપૂર્ણતા મળે એમ કરવું એ વાર્તિકનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. સંક્ષેપમાં મધુમણિકા સમાન કેટલાક પ્રકારમાં વાર્તિકકારનું કાર્ય છે:—

શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે:—

અણુભ્યશ્ચ મહદ્ભ્યશ્ચ શાસ્ત્રેભ્યઃ કુશલો નરઃ

સર્વતઃ સારમાદદ્યાત્ પુણ્યેભ્યઃ ઇવ પદ્મપદઃ

જમર જેમ કુશમાંથી સાર (મધુ) લે છે તેમ પુદ્ગિમાંનું મનુષ્યે પણ નાના મોટાં સર્વ શાસ્ત્રોમાંથી સાર એકત્ર કરવો.

આ પ્રમાણે બહુજ ઉપકારક છે. જે વિષયનું વાર્તિક આપવું તે વિષયનો સાર બહુ સ્વસ્તેથી એવી રીતે ખેંચવો કે તે સંગ્રહ મિષ્ટ તથા ઉપયોગી થાય.

ઉપર પ્રમાણે લક્ષ રાખી જે સમ્મતો વાર્તિક, વિવરણ, આખ્યાન, વિવેચન, રીકા, પુસ્તકપરીક્ષા, અધ્યાયલોકન, આદિ અનેક નામથી લખાતા પ્રકારનું કંઈ પણ લખાણ લખશે, તે, તે લખનારને તેમજ તે વાચકને બહુ ફળપ્રદ થશે એમ સ્વયંવા અંગલનથી.

અમુક એક વિષય, પ્રકરણ, કે પ્રસંગ સંબંધમાં બહુ વિચાર એકત્ર થયેલા એવાં, રચિકર, ઉપયોગી તથા તત્સંબંધી જ્ઞાનવર્ધક લખાણ આપણી ભાષામાં બહુ થાયો, અને તેથી બહુ લોકોને બહુ લાભ મળ્યો એવી ઈશ્વરને પ્રાર્થના છે.

અથ શ્રી સાહિત્ય દર્પણમ્ વાલ્મીકીની ટીકા સમેતમ્

॥ નમો ગણે શાય ॥

૧

॥શરદિન્દુસુન્દરરુચિશ્વેતસિસામેગિરિદેવી॥

॥અપહૃત્યતમ્સન્તતમર્થાનસ્વિલાન્પ્રકાશયતુ॥૧॥

તે શરદ રૂપમાં પ્રકાશતા અંદર જેવી સુંદર જેની કાંતી છે એ-
વી સર્વ વાણીઓની દેવી સરસ્વતી છવાઈ રહેલું અજ્ઞાન રૂપી અ-
ધાર દુર કરીને સર્વ અર્થ મારા ચિત્તમાં પ્રકાશ કરો! શતિ પદાર્થઃ॥

ટીકા. કાયેનવાચામનસેન્દ્રિયાવા ॥ બુધ્યાત્મનાવાપ્ર
કૃતિસ્વભાવાત્ ॥ કરોમિયજ્ઞંતકલંપરસ્મૈ ॥
સદાશિવાયેતિસમર્પયામિ ॥

અંધના આરંભમાં અંધકર્તા પોતે આરંભિયુ કાર્ય નિર્વિદ્ધ
સમાપ્ત થવાને શ્રી સરસ્વતી દેવીની સ્તુતિ કરે છે. વાણી વિલાસ
ના આવા સાહિત્ય અંધને આરંભે સરસ્વતીનુજ મંગલાચરણ ઉચિ
ત છે. કેમકે સર્વ વાણી માત્રની આધિષ્ઠાત્રી એજ છે. હે દેવી તારા
રૂપરૂપજ શરદઅંદર જેવું નિર્ભય છે. અને તેથી- તારા પ્રકાશ
વડે, અર્થાત્ તારી કૃપાવડે-મારા હૃદયમાં જે અજ્ઞાનરૂપી અધાર
રૂ હશે તે જતું રહેશે- સાહિત્ય શાસ્ત્રમાં પ્રવિણ થઈશ તથા
સર્વ શબ્દ વાચ્યવ્યંગ્યાદિ અર્થને મારા ચિત્તમાં નિર્ભય શંકા રહિત
પ્રકાશ થશે અર્થાત્ તેનું મને પુણી જ્ઞાન થશે.

આ પ્રમાણે મંગલાચરણ કરીને અંધ પ્રસંગમાં જે કશી કા
વ્યથી થાય છે તેજ દૂર આ અંધથી મળે છે એવું કર્તા દર્શાવે છે;

કારણ કે આ ગ્રંથમાં સાહિત્યનું વિવેચન હોવાથી તે પણ એક કાવ્ય રૂપેન છે.

॥ ચતુર્વર્ગફલપ્રાપ્તિઃ સુખાદલ્પધિયામપિ ॥

॥ કાવ્યાદેવયતસ્તેનતત્સ્વરૂપંનિરુપ્યતે ॥ ૨ ॥

મંદ બુદ્ધિનાં મનુષ્યોને પણ કાવ્યથીજ ચારે દિગતી પ્રાપ્તિ થાયછે, તે માટે તેનું સ્વરૂપ નિરૂપણ કરવામાં આવેછે ॥ इति पदार्थः ॥

ટીકા, (ચતુર્વર્ગ ફલ પ્રાપ્તિઃ) કાવ્યથી ચારે દિગતી પ્રાપ્તિ થાયછે તે વસ્તુતઃ ઉદાહરણ છે. ચતુર્વર્ગ દિગ તે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ છે. કાવ્ય વડે કરીને વામનો પેડે સદાચારું આત્મતુ, રાવણની પેડે દુરાચારું ન આત્મતુ એમ કૃત્ય વસ્તુની પ્રતિ તથા અકૃત્ય ની નિવૃત્તિ રાખવાનો ઉપદેશ મળેછે અને તેથી ચારે દિગતી પ્રાપ્તિ થાયછે. કહ્યું છે કે:

॥ धर्मार्थकाममोक्षेषु चैव क्षण्यं कलासु च ॥

॥ करोतिकीर्तिप्रीतिचसाधुकाव्यनिषेवणम् ॥

અર્થ— ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષના વિષયોમાં તથા નાના પ્રકારની કલાઓના વિષયોમાં ઉત્તમ કાવ્યોનું સેવન પ્રવિણતા આપેછે, સદ્કીર્તિ કરે છે. તથા લોક પ્રીતિ મેળવે છે.

કાવ્ય વડે ચારે દિગતી પ્રાપ્તિ મત્તેક સી રીતે થાયછે. તેના ઉત્તરમાં દુઃકમાં એટલુંજ કહેવાનું કે ભગવાન નારાયણ—શ્રી પરમેશ્વર ચાર્ણવર્ષિદનાં સેવન આદિ રસમય કાવ્યોથી સદ્બુદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાયછે. અને સદ્બુદ્ધિથી ધર્મપ્રાપ્તિ થાયછે. સારી રીતે વ્યવસ્થામાં એણેકો એક રાષ્ટ્ર કામદયા તુલ્ય છે. એવું વેદ અતિમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે. તે શ્રુતિ:—

॥ एकः शब्दसुप्रयुक्तः सम्यक्ज्ञातः स्वर्गलोके च कामधुग्भवति ॥

અર્થ-ચોગ્ય રીતે મુકેલો તથા સારી રીતે સમજેલો એક શબ્દ પણ આ લોક તેમજ સ્વર્ગ વિષે કામદુધા તુલ્ય છે. તો કાવ્યને અપાર શબ્દનો સંગ્રહ છે તેથી “કામપ્રાપ્તિ” થાય તેમાં તો કહેવું જ શું. વાણીનાં વિજ્ઞાસીજનો કાવ્ય વડે થતું પેદા કરેછે- તે અર્થ પ્રાપ્તિ એતો પ્રસિદ્ધ જ છે. અને જ્યાં અર્થપ્રાપ્તિ થઈ ત્યાં કામપ્રાપ્તિ તો થઈ જ ચુકી. હવે મોક્ષ પ્રાપ્તિ, કાવ્યથી ઉત્પન્ન થતાં કૃગની આશા ન રાખતાં, નિષ્કામ, જે ભગવદ્ ગીતાદિ મોક્ષોપયોગી કાવ્યનાં વાક્યોનો પરિચય રહેવાથી મળે છે. એ વેદાંત મતોનો સિદ્ધાંત છે.

કાવ્યથીજ ઉપર કહેલાં ચારે કૃગની પ્રાપ્તિ થાયછે. એમ કહેવામાં વેદાંતાદિક વાક્યોના અવણથી કિંવા નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મથી મોક્ષ મળેછે. એવા વેદાંત તેમજ ઈતર મોક્ષોપયોગી સાધનોના સિદ્ધાંત વ્યર્થ જશે એ શંકાના નિવારણ અર્થે કવિ પોતેજ બીજા અધ્યાયરણમાં “સુખાદૈવ પ્રિયામયિ” કહી કાવ્યનું શ્રેષ્ઠત્વ પ્રતિપાદન કરેછે. વેદ શાસ્ત્રાદિ વડે અતુલ્લભ કૃગની પ્રાપ્તિ થાયછે તે ખરું; પરંતુ વેદ શાસ્ત્રાદિ વડે પ્રૌઢ બુદ્ધિનાં મનુષ્યને પણ તે નિરસ હોવાથી અતિ દુઃખ વડે પ્રાપ્તિ થાયછે પણ કાવ્યથીતો તે પરમાનંદ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી-રસિક હોવાથી-મંદ બુદ્ધિનાં મનુષ્યને પણ સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાયછે. જ્યારે વેદ શાસ્ત્રાદિ ઈતર ગ્રંથો છે ત્યારે પ્રૌઢ બુદ્ધિનાં મનુષ્યોએ કાવ્યનો મયત્ન શાને કરવો જોઈએ! આ શંકાનું સમાધાન એક દ્રષ્ટાંતથી યાંચછે, એક રાગીને એવા રાગ થયો હોય કે તે એકતો કદુ આલધીથી મટેછે, તથા બીજા સાકરથી પણ મટેછે. તો એવા કોણ માણસ છે. કે કદુ આલધી મુકી દઈને સાકર ઉપાયમાં નહીં લે! સર્વદોષ સુગમ પ્રમાર્ગ બોળશે માટે વેદ શાસ્ત્રાદિ ગ્રંથો છતાં કાવ્યનું સેવન કરવું એ ઉત્તમ છે. કાવ્યનું મહત્ત્વ અગ્નિ પુરાણમાં વર્ણવેલું છે. ત્યાંના શ્લોક:-

વ્યના " ભાગની અને બીજી તરફથી " કાવ્યના " ભાગની તાણા તાણુ થવાથી તે શ્લોક કાવ્યમાં એ નહીં અને અકાવ્યમાંએ નહીં એમ ગણાય. કાંતો કાવ્ય કે તેથી તદ્દન ઉત્તરું (Contradictory) અકાવ્ય એ બેમાંથી એક તો કહેવું જ નોંડે.

સાતમા પરિચ્છેદમાં " તિદુષ્ટ " (કર્ણકદુ) આદિ ને દાષ ૫ હિંચ્યા છે તે કાવ્યના માત્ર અંશને હરકત કરતા નથી પરંતુ આખા કાવ્યને પણ હરકત કરતા નથી કેમકે કાવ્યનો આત્મા ને રસ તેને કોઈ હરકત કરતા ન હોય તે દાષજ નથી. નહીં તો દાષના " નિત્ય ર. ૫ " અને " અનિત્યદાષ " એવા બે વિભાગજ પડી શકે નહીં ! ત્યાં ધ્વનિકારનો શ્લોક

॥ શ્રુતિદુષ્ટાદયોદોષાઅનિત્યાયેચ્ચદર્શિતાઃ॥

॥ ધ્વન્યાત્મન્યેવશ્રંગારતેદ્દેર્ષાદ્વિદ્યુદાહતાઃ॥

અર્થ—કર્ણકદુ. ઈત્યાદિ ને દાષ છે તે અનિત્ય છે પણ નો ધ્વનિ શ્રંગારહોય તો તે અવરપ દુર કરવા ધોવ્ય—નિત્ય છે અને નો (તદ દાષો રાખદાષો) દાષ રહિત રાખ્દ અર્થની રચના એ કાવ્ય છે એમ કહીયે તો પછી કાવ્યને માટે વિષયજ બહુજ થોડો રહેશે—કદાચ નહીં પણ રહે કેમકે સર્વથા કિંચિત્ પણ દાષ રહિત વિષય હોવાનો બહુ ઘા અસંભવ છે.

"તદદાષો ઇત્યાદોમાં ને અદાષો રાખ્દમાં "અ" નિષેધાર્થે યુક્ત્યો છે તે "કેવળ નિષેધોક્તિ" ના અર્થમાં નહિ પણ "સ્વરૂપાર્થ સુચક" ના ભાવનો યુક્ત્યો છે. એમ કહીયે તો અનુચિત છે કેમકે સ્વરૂપાર્થ સુચક પ્રમાણે તો "ઇષદદાષો રાખ્દાર્થો કાવ્યમ્" અર્થ—કાવ્ય એને કહેવું કે જેમાં "સ્વરૂપ દાષ વાગા" રાખ્દ અર્થ છે જ્યારે કાવ્યમાં સ્વરૂપ દાષ વાગા રાખ્દ અર્થ નોંધએ એમ હોય તો પરિણામ સિદ્ધ એ થશે કે " ને રચના દાષ રહીત છે તે કાવ્ય નથી " કે-
જાણું ?

" ઇષદ દાષો " સ્વરૂપ દાષ વાગામાં (ઇષદ) એ રાખ્દનો અ

ર્થ " સહેજ કિચિત હોયતો " એમ ગ્રંથણ કરો તો એ પણ કા
વ્યતા " લક્ષણમાં " કહેવાનું નથી જેમકે એક દૃષ્ટાંત-રત્નનાં " લક્ષણ "
દર્શાવવામાં-રત્નની વ્યાખ્યા આપવામાં રત્ન કીડાઓથી વિધાયકુ છે.
ઈત્યાદિકથનાનું પ્રયોજન નથી પણ તેનું પ્રયોજન તો બીજાં રત્ન
જેઠે સરખાવવામાં છે આ દૃષ્ટાંત જરા ગઠ છે. તેથી વધારે સ્પષ્ટ રી
તે સમજાવીએ છીએ. એક પુરુષે " રત્ન " એ શબ્દ સાંભળીને તે શું,
કેવું હોય ઈત્યાદિ જાણવાની અભિલાષાથી બીજા પુરુષને પૂછ્યું કે ર
ત્નનાં કેવાં લક્ષણ હોય ત્યારે મત્યુત્તરમાં રત્નનાં દર્શાવ ચિન્હો વગે
રે એટલે કે તે પ્રકાશમાન હોય છે. કણુ હોય છે. ઈત્યાદિ બીજાં લક્ષ
ણ દર્શાવે તે રત્નનાં લક્ષણમાં ખામી નહીં કહેવાય પણ એવાં ચિન્હ
દર્શાવવાને બદલે તેએમ કહે કે રત્નમાં ફેટલાંએક કીડાઓથી
વિધાયકાં હોય છે; ઈત્યાદી તો એ દાખ છે કેમકે આ વાત ફક્ત બી
જાં નહીં વીધાયકાં રત્ન જેઠે સરખામણી કરવામાં ઉપયોગી છે. એ
ટલે કે અમુક રત્ન બીજા કરતાં ચઢીયાતું છે. કે ઉતરતું છે એ નિશ્ચયક
રવામાં ઉચિત છે. કીડાઓથી વિધાયકુ હોવાની વાતને રત્નનાં લક્ષ
ણ સાથે કાંઈજ સંબંધ નથી અને નિષ્પ્રયોજ્ય છે. તેમજ (ધર્મ)
નો અર્થ " સહેજ દાખ કિચિત હોય તો " એ હોવાનું કાવ્ય લક્ષણની
વ્યાખ્યામાં કાંઈ પ્રયોજન નથી તેમજ શ્રુતિદુષ્ટાદિ જે કાવ્યનાં દાખ
દર્શાવેલા છે તે કાવ્યનાં લક્ષણ અર્થે નહીં પણ સારા નરસા કાવ્યની
પરિક્ષા કરવા વાસ્તેજ છે. અર્થાત્ મનમટે દર્શાવેલું કાવ્યનું લક્ષણ.

તદદોષોશબ્દાર્થો

ઉપરના ગત્રે તે અર્થમાં ગ્રંથણ કરો તો પણ કેવળ અનુચિત છે.
આ સ બંધમાં ધ્વનિકાર કહે છે.

॥ કીટાનુવિધરત્નાદિસાધારણ્યેનકાવ્યતા ॥

॥ દુષ્ટેશ્વપિમતાયત્રરસાદ્યનુગમઃસ્ફુટઃ ॥

અર્થ-દાખવાળી રચના હોય તો પણ જ્યાં રસ વગેરે સારી પે

કે સ્પષ્ટ દર્શાઈ આવતા હોય તો તે કાવ્ય ગણાય છે. જે મકે રત્ન કીડાઓથી વિધાયલું હોવા છતાં તે રત્ન તો કહેવાય છે ?

હવે મમ્મટની વ્યાખ્યાના ઉત્તરાર્ધમાં સમુગૌ વિશેષાણુ જે શબ્દ અર્થને લગાડયું છે તે પણ અનુચિત છે એટલે કે શબ્દ અર્થ કાવ્ય ના ગુણવાળા હોવા ન્હોતો. એ ખોટું છે. ગુણ તો રસના ધર્મ છે એ વિશે મમ્મટ પોતે જ કહે છે કે:-

॥ ચેરસસ્વાડિગનોધર્મ્માઃશૌર્યાદયઙ્વાત્મનઃ॥

જે ગુણ રસના અંગીભૂત ધર્મ છે, જેમ શૌર્ય ઇત્યાદિ આત્માના ધર્મ છે. અર્થાત્ શૌર્યાદિ ગુણ આત્માના ધર્મ હોવાથી તે જાતે આત્મા નથી તેમજ ગુણવાળા શબ્દ, ધર્મ પોતે કાવ્ય નથી, કાવ્યનો આત્મા કોઈ ઈશર છે; જે આગળ સિદ્ધ કરવામાં આવશે; માટે શબ્દ અર્થને સમુગૌ વિશેષાણુ લગાડયું છે તે યોગ્ય નથી. " શબ્દ અર્થ એ રસને ઠેકાણે જ વ્યંજ્ય રૂપે મુકેલા છે કેમકે એ રસને દર્શાવનાર છે, એટલે કે, અંતરમાં ઉત્તમ થયેલા રસ બાહર દર્શાવવામાં શબ્દ અર્થનું સાધન છે માટે શબ્દાર્થો વ્યાખ્યામાં લાપવે છે, તે ઉચિત જ છે એવો આભાસ લઈ એ તો તે પણ ખોટો છે; કેમકે એનું વધારે સ્પષ્ટ વિવેચન કરીએ તો તાત્પર્ય એ નીકળે કે શબ્દ અર્થ એ જ કાવ્યનું " સ્વરૂપ " હોય તો કેટલાએક શબ્દમાં રસ હોય છે ન કેટલાકમાં હોતો નથી. જ્યાં રસ-આત્મા-નથી ત્યાં " ગુણ " તો હોયજ નહીં. આધાર વગર આધેય શી રીતે હોય. અમુક-શબ્દાર્થની-રચનામાં ગુણ છે કે નહીં તે રસના હોવા ન હોવા પર ઠરે છે અર્થાત્ " ગુણવાળા શબ્દાર્થ " કાવ્યના લક્ષણ રૂપે દર્શાવવામાં અનુચિત મુક્યા છે. " જે શબ્દ અર્થમાં રસ છે તે શબ્દ અર્થ " એમ ગ્રહણ કરે તો વ્યાખ્યામાં સમુગૌ ગુણવાળા એને બદલે રસવન્તી રસવાળા એમ સ્પષ્ટ રીતે ઉપયોગમાં લઈ કેમ નથી દર્શાવ્યું ?

રસ ન હોય તો ગુણ હોયજ નહીં માટે રસવન્તી એ વિવેચણુ તો અધ્યાહાર છે કેમકે ગુણ એ ધર્મનું વિવેચન કર્યું એટલે તેનું

ધારણ કરનાર આત્માવત્ રસહોવાજ નોઈએ એ અધ્યાહારથી સમજાવવાનું છે; એ “સમુગ્ધૌ” એ ન મુકીએ તો ગુણનું ધારવાપણું, સિદ્ધ થઈ શકશે નહીં, કેમકે એકલા આત્માનું નામ દતાં તેનામાં શૈથી દિ ગુણ હોયજ એવું કાંઈ પ્રતિપાદન થતું નથી, તેમજ રસવન્તો વિશેષણ મુકવાથી કાવ્યમાં ગુણહોવા જોઈએ એ સિદ્ધ થતું નથી. આ પક્ષ પણ અયોગ્ય છે. અર્થાત્ અહીંઆં તો સરસી વિશેષણ ઘટે છે. સમુગ્ધૌ ઘટતું નથી. કહેવું રસ વિશે અને વિવેચન ગુણનું કરવું એ અયોગ્ય છે. બ્રાણીથી વસેલા દશ વિશે કથન કરતાં પ્રાણિમન્તોદેશઃ એ મ વપરાશે પણ શૈથીદિમન્તોદેશઃ શૈથીથી ભરેલો દશ એમ કોઈ પણ નહીં વાપરે જોડે શૈથીદિમન્તઃ વિવેચણથી દશમાં બ્રાણીઆં વસે છે એમ જણાશે ખરું પણ તે અશે જણાશે એ ઉપરથી એટલે શૈથીદિ ગુણનું વિવેચણ લગાડતાં એમ સૂચન થશે કે દશમાં બ્રાણીઆં વસે છે ખરાં પણ એટલાંજ બ્રાણી કે જેમનામાં શૈથીદિ ગુણ રહેલા છે અથવા એ દશનાં બ્રાણી માત્રમાં શૈથીદિ ગુણ રહેલા છે, એ કેવળ અ. સંભવિત છે.

“સમુગ્ધૌ શબ્દાર્થો” વડે કાવ્યમાં એવા શબ્દ અર્થ વાપરવા કે જેમાં ગુણ (કાવ્યના) હોય એવો મમ્મટની વ્યાખ્યાનો અભિપ્રાય છે. એ પક્ષ ગ્રહણ કરે તો તેમાં પણ ભૂલ છે. કેમકે આગળ આપણે એવું સિદ્ધ કર્યું છે કે ગુણ તો માત્ર કાવ્યને ઉત્કર્ષ આપનાર છે તથા દાષ કાવ્યનું ઉત્કર્ષ હનન કરનાર છે, અને એવું પણ આગળ કહ્યું છે કે ગુણ દાષ રૂકત સારા નરસા કાવ્યની સરખામણી કરાવનાર છે; અર્થાત્ તે ગુણ દાષ કાવ્યનું સ્વરૂપ-કાવ્ય પોતે-નથી. પણ આપણે કાવ્યને ઉત્કર્ષ આપનારનું વિવેચન કરતા નથી. આપણે તો કાવ્ય એ શું છે—કાવ્યનો આત્મા શું છે તેનું કામ છે. ધ્વનિકારે કહ્યું છે કે.

॥ કાવ્યસ્ય શબ્દાર્થોઽશરિરં રસાદિશ્ચાત્મા ગુણાઃ શૌ
ર્થાદિવત્ દોષાઃ કાળત્વાદિવત્ રીતયોઽવયવસં-

સ્થાનાવિષેષવત્અલંકારાઃકષ્ટકકુણ્ડલાદિવત્ ॥

અર્થ—(કાવ્યને એક મનુષ્યવત્ કહી તેનાં દરેક અંગ ઇત્યાદિ દર્શાવે છે. શબ્દ અર્થ એ કાવ્યનું શરીર છે, રસ આદિ તેનાં આત્મા છે. ગુણ એ નેમ મનુષ્યમાં સૈર્વ્યાદિ ગુણો રહેલા છે તેમ છે, દાષ નેમ મનુષ્યમાં કાણુત્વ, બાધરત્વ ઇત્યાદિ ખાંપણ હોય તેમ છે. સીતિઓ (સેલી Styles) તે નેમ અવયવી યથાસ્થિત ગોઠવાણ (Symmetry of parts) હોય તેમ છે. અને અલંકારો મનુષ્યને નેમ કટક, કુણ્ડલ ઇત્યાદિ આભૂષણ શોભા આપે છે તેમ કાવ્યને અંગે રહેલા છે.

હવે મગ્નદે પોતાની વ્યાખ્યામાં અનલક્ષ્યતા અસંકૃત હોય તો પણ—એ વિષેયણ ખોટો રીતે લગાડ્યું છે. તે સિદ્ધ કરે છે. આ અભિપ્રાયને અર્થ એ થશે કે " સર્વ અલંકાર સહીત અથવા અલંકાર વગરના પણ શબ્દ અને અર્થ એ કાવ્ય છે પરંતુ આગળ કહ્યુંજ છે કે અસંકૃત શબ્દાર્થ માત્ર કાવ્યને ઉત્કર્ષ દેનાર છે, તાત્પર્ય કે પોતે કાવ્ય નથી. આ પ્રમાણે વક્રોક્તિચરિતકારનુ વક્રોક્તિઃકાવ્ય યોગ્યતમ્ વક્રોક્તિ એ કાવ્યનું જીવન છે. એ કહેવું પણ પરાસ્ત થાય છે. વક્રોક્તિ એ એક અલંકાર છે અને અલંકારો કાવ્યના ઉત્કર્ષક હોવાથી કાવ્ય પોતે નથી—તો વક્રોક્તિ તે કાવ્યનું જીવન કેમ કહેવાય ?

વળી કોઈ કવિતામાં અલંકાર સ્ફુટ (તરત જણાઈ આવે એવા) નથી હોતા તેના ઉપહરણમાં મગ્નદે લખે છે કે,

શાર્દૂલ વિક્રીડિતમ

॥ યઃકૌમારહરઃસાવહિવરસ્તાવચૈત્રક્ષણા ॥

॥ સ્તેવોન્મીલિતમાલતીસુરભયઃપ્રોહાઃકદમ્બા
નિલાઃ ॥

॥ સાચૈવાસ્મિતથાપિતત્રસુરતવ્યાપારલીલાવિ

ધી ॥ રેવારોધસિવેતસિતરુતલેચેતઃસમુત્કંઠતે ॥

કવીત.

ત્રીહતી હું જ્યારે કામણ કંઈતું પ્યારે, તેજ વર વળીતેજ ચેત્ર કેરીજમની
પધી માલતી મુગધે મ્હેકી મરૂતની, લહરી લહકી હડો તેજ અભિરામની.
મે તેની તેજ પણ રેવાને કીનારે સારે, પારવારેવૃક્ષવેતસનીચે આરામની
રેકે ઉઠે તરંગ રમીરમી પ્રીતરંગ, ચિત કરે ચાહના બહાર લેવા કામની.

અર્થ—જેણે કુમારી અવસ્થામાં મારું હરાણ કંઈ હતું તે પોતે
જ મારો પતિ છે, અને તેની તેજ ચેત્ર માસની રાત્રીઓ છે, માલતી
પુષ્પની મુગધધી મિશ્રિત પવનની લહરીઓ જોસ જોર તેવીને તેવીજ
કંબ વૃક્ષમાંથી વાઈ રહી છે. હુએ પણ તેની તેજ છું. તોપણ રેવા ન
હીના કીનારા ઉપર નેતરની લતા દેહળ કામ ક્રીડા આ ચરવાને મનત
રે છે.

આપણુ વિચારમાં લેવા ચેગ્ય છે. અટતું એમ કહેડુંછે કે
મા દર્ષાતમાં અલંકાર સ્ફુટ નથી, પરંતુ એમાં સંદેહનામા સંકરા
કાર સ્ફુટ છે કેમકે એમાં વિભાવના અને વિષેષોકિત એ બંને અ
કારોનું મિશ્રણ છે. હવે આ શ્લોકમાં વિભાવના અને વિષેષોકિત
વી રીતે લાગે છે તે અવલોકન કરીએ. સંદેહ સંકરનું લક્ષણ
સાદિગ્ધત્વેચ ભવતતિ સહકારઃ ૬: ॥ અર્થ એક કરતાં વધારે અલં-
કાર મિશ્ર થયા હોય ત્યાં સંકર. વિભાવનાતુ લક્ષણ એવું છે કે
વિભાવના વિના હેતું કાર્યો ત્પત્તિર્ય દુષ્યતે. ॥ કારણ વિના કાર્યની ઉ
ત્તિ હોય ત્યાં વિભાવના મનની ઇચ્છા એ કારણ છે અને અભિ-
પદાર્થની પ્રાપ્તિ એ કાર્ય છે. અભિપ્ર પદાર્થની પ્રાપ્તિથી કાર્ય
પ કે ઇચ્છાથી કારણ નાશ પામેછે. આ શ્લોકમાં નાચિકાની ઉ-
છેને વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થઈ ચુકીછે તેને વાસ્તે ઇચ્છા યતાવે છે કે
ઇચ્છા કારણ રૂપે. પરંતુ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઇચ્છા તો નાશ પા

મી છે એટલે આ શ્લોકમાં કારણ વિનાના કાર્યનું વર્ણન હોવા થી એકતો વિભાવના અલંકાર છે. પણ તેમાં વિષેયોક્તિ પણ છે તેનું લક્ષણ. સતિહેતૌ ફલ્યભાવો વિષેયોક્તિઃ અર્થ—કારણમાં જ્યાં કાર્યનો અભાવ હોય—કાર્યવિના એકલા કારણનું વર્ણન હોય ત્યાં વિષેયોક્તિ અલંકાર કહેવો. નાથિકાને ઈચ્છા (કારણ) કરવાની કાંઈ જરૂર નહોતી, તોપણ—અભિપ્રાય પદાર્થની માત્ર (કાર્ય) થયાંછતાં પણ તે ઈચ્છા દર્શાવે છે. અર્થાત્ કાર્ય વિના એકલા કારણનું વર્ણન હોવા થી વિષેયોક્તિ અલંકાર છે. આ જાને અલંકારના મિશ્રણ હોવા થી સદેહનામા સંકર અલંકાર છે. માટે અનલંકૃતીઃ તેશબ્દાર્થ ક દાપિ સ્ફુટ અલંકાર વગરના પણ હોય તે ખતાવવાને જે ઉપરનું દર્શાવે આપ્યું છે તે અયોગ્ય છે. અને એજ મુજબ રાજા ભોજના સરસ્વતી કંઠાભરણમાં આપેલી કાવ્યની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે આપી છે તેને પરાસ્ત થાયછે.

॥ અદોષંગુણવત્કાવ્યમલંકારૈરલઙ્કૃતં ॥

॥ રસાન્વિતંકવિઃકુર્વન્કીર્તિપ્રીતિશ્ચવિન્દતિ॥

इत्यादि.

અર્થ—દોષ રહિત, ગુણ સહિત, અલંકાર યુક્ત, અને રસવાળું કાવ્ય કરનાર કવિ તે મેળજ લોકપ્રીતિ મેળવે છે.

હવે ધ્વનિકાર કહેછે કે ॥ કાવ્યસ્યાત્મા ધ્વનિઃ ॥ કાવ્યનો આત્મા ધ્વનિ છે. એટલે શુ? ૧ વસ્તુ, ૨ અલંકાર અને ૩ રસાદિ પરત્વેજ જે ધ્વનો નીકળી આવે છે તે ત્રિવિધ રૂપધ્વનિ કાવ્યનો આત્મા કે માત્ર રસાદિ રૂપ ધ્વનિ કાવ્યનો આત્મા? પ્રથમ અભિપ્રાય લઈએ તો યોગ્ય નથી. જે એમ કહીએ તો કાવ્યમાં પ્રેરણા કે આદિનો પણ સમાવેશ થઈ જાયછે, જેમાં દર્શિત વસ્તુ આદિથી ધ્વનિ પુકકળ નીકળી આવેછે. વસ્તુ અલંકાર પરત્વે ધ્વનિ નીકળી આવતો હોય તે કાવ્ય એમ કહીએ તો એમાં કાવ્યની સંખ્યા થઈ જશે.

ઉપર દર્શાવેલ મહેસિકાદિ વિગતો—એ બ્રાહ્મ વિવેચનના અચોક્ષ્ય નહીં ગણાય. મહેસિકા એટલે ઉપાણિષદો—કાયકો—સમસ્ત્યા એમાં કહેવાનું કાંઈક હોયછે તે નીકળે છે કાંઈક. હાંદુસ્તાનીમાં મુકેરીઓ હોયછે તે મહેસિકાજ છે. પરંતુ તેથી મહેસિકા આદિમાં જ્યાં—રસરૂપ ધ્વનિ નિકળતો હોય ત્યાંજ તે કાવ્ય છે. નહીંતો આપણે ગુજરાતીમાં—

મણુમાણનાં એ મહેતો મહેતો અથથમાણનાં એ મહેતોલાં

હાડી ઝીલે માણુનો બાર તે ઉતારો પેરે પાર.

વળી—માત્ર બુનાગઢને પાસે (એક મહેતાજી નીચે મમાણી રાખું કહેછે તેમ)—હું ચાર અક્ષરનું નામહું મારા પહેલા અક્ષરના અર્થ માથામાં રહેનારૂં માણી છે. બીજા અક્ષરના અર્થ નકાર છે ત્રીજા અને ચોથા અક્ષર સામે લઈએ તો એના અર્થફીલ્લો થાયછે. બીજા ન ત્રીજા અક્ષર ના બગાડ્યો તો એક ઝેરી માણી થાયછે. કહો ત્યારે હું કોણ?

વળી—હેતું છેકે કોઇ જનસર, જેની હેવી રીત;
સવારે ચાલે ચોપગે, બપોરે બેપર ખીત;
સાંજે ચાલે ત્રણપગે, કુરે સઘળાં કામ;
દુનીયામાં ડાહ્યો થઈ, રાખે મોટી મામ.

(નાગર ઉચ્ચ)

ઇત્યાદિ બેકે તેમાંથી ધ્વનિ પુબ્ધગ નીકળેછે છતાં તેમાં કંઈ રસ નહીં હોવાથી તે કાવ્યજ નથી. હાંદુસ્તાનીમાં—

॥ અર્ધનિશાવહઆયોમૌન ॥

॥ સુંદરતાવરનીકહકૌન ॥

॥ નિરસ્તહીમનમયોઅનંદ ॥

॥ ક્યૌસસ્તજનનાસસ્તિચંદ્ર ॥

॥ સુલગઢગાંઠનસ્વાલેસુલે ॥

॥ જહાંતહાંમેરીસંગહિલે ॥

॥ હિયેવિરાજતહોતનભાર ॥

॥ કૈયાંસરિસજ્જનનાસરિહાર ॥

આવી યુક્તીઓ ઉપાડુ તે કાવ્ય છે. કેમકે તેમાંથી ભૂત સુરત ગુપ્તા નાધિકા આકાંક્ષે શ્રંગાર રસધ્વનિત થાયછે. માટે પ્રથમ પક્ષ સ્વિકારવો ઉચિત નથી.

જો બીજો પક્ષ “માત્ર રસાદિ રૂપ ધ્વનિ કાવ્યનો આત્માછે” એમ કહેતો અને સ્વિકાર કરીએ છીએ. જો રસાદિરૂપ ધ્વનિ તેજ કાવ્યનો આત્મા કહીયેતો;

॥ અત્તાણ્ણનિમજ્જઈ,ણ્ણઅહંદિઅસંપલોણ્ણહિ ॥

॥ માપહિઅરત્તિઅન્ધઅ,સેજ્ઞાઈમહંનિમજ્જહિસિ ॥

દુહો.

અહીંસાસુ અહિં હું યુવું, પથિક જોતું જવદીન,
પહિશ ન મુજ રાખ્યા ઉપર, રાત્રે દ્રષ્ટિ વિહીન.

અર્થ—આ કોણે મારાં સાસુ સુવેછે. અને અહીં હું પોતે સુઈ રહ્યું. હે પથિક! દિવસ છે માટે જોઈ રાખ કેમકે તું રતાંધળો હોવાથી તારી પથારી જાણી મારા પર્વક ઉપર અથડાઈ પડે નહીં.

આ શ્લોકમાં વસ્તુ માત્ર વ્યંગ્ય હોવાથી તે કાવ્ય છે એમ કહેવાય! આ રાત્રી એક નજીવી નેવા છે, ઉપરો શ્લોક નાધિકાની ઉક્તિનો છે. જે ઉક્તિમાં દર્શાવે છે તેનાથી ઉત્પન્ન કાર્યવાક્યવૈજગ્યથી સુચવે છે. અને તે પથિક હોવાથી નાધિકા પરક્રિયા વાક્ય ઉત્પન્ન છે. તે આકાંક્ષે તેમાંથી શ્રંગાર રસાલાસ રૂપ ધ્વનિ સાદ પ્રતિત થાયછે પરક્રિયાનો સ્નેહ વર્ણવ્યો છે માટે રસાલાસ છે. અર્થાત આ અને એવી બીજી કેટલીએક રચનાઓ માત્ર રસાદિ રૂપ ધ્વનિ હોવાથી કાવ્યજ છે.

ઉપાસા સ્થાપનામાં “રસને કાંઈ સમઘ ન હી તોપણ તે કાવ્ય છે” એટલે કે તેમાં વસ્તુ માત્ર વ્યંગ છે અને રસરૂપ ધ્વનિ નથી છતાં તે કાવ્ય છે એમ સ્વિકારીએ તો. “દેવદત્ત ગામ જાયછે એમાં જાય ત્યારે તેની સાથે એના નોકર ચાકર પણ જવાના એ વ્યંગથી” માત્ર વસ્તુરૂપ ધ્વનિ નિકળવાથી એ વાક્ય પણ કાવ્ય છે એમ કહેવું જોઈએ. જેમાં રસ રહેતો છે તે કાવ્ય છે.” કેમકે વાક્યનું પ્રયોજનનજ રસ સ્વાદ પડેજ આનંદ ઉત્પન્ન કરવાનું હોવાથી, વેદ શાસ્ત્ર વિમુખ જનોને, મંદબુદ્ધિનાં મનુષ્યોને, રાજા પ્રજાદિકાને અને ઉછરતા પુરુષોને પણ રામની પેઠે વર્તેલું એ કૃત્ય કર્મની પ્રવૃત્તિનો અને રાવણની પેઠે નવર્તેલું એવા અકૃત્ય કર્મની નિવૃત્તિનો ઉપદેશ મળેછે એવું આગમના કવિ એા કહી ગયા છે અને એજ પ્રમાણે અગ્નિ પુરાણમાં કહેલું છે કે—

॥ વાગ્વેદગુદ્યપ્રધાનેપિરસૈવાત્રજીવિતમ્ ॥

અર્થ—વાણીનું ચાતુર્ય માધ્યાન્ય હોય તોપણ રસ એજ કાવ્ય નો આત્મા છે. પુત્રઃ વ્યકિતવિવેકના કર્તાએ પણ કહ્યું છે કે.

॥ કાવ્યસ્યાત્મનિઅહિગનિરસાવિરુપેનકસ્યચિદ્ધિ
મતિઃ

અર્થ—કાવ્યનો આત્મા રસ છે એમાં કાંઈ વાંધો હોતું નથી. તથા ધ્વનિકારે કહ્યું છે કે,

નહિકવેરિતિવૃત્તમાત્રનિર્વાહિણાત્મલાભઃ

અર્થ—માત્ર વૃત્તનું કયન (વસ્તુ સંકળના) એ કાવ્ય નથી. જ મકે ઇતિહાસ.

ત્યારે કોઈક પ્રમથેતમાં કેટલીક રચના, માત્ર વસ્તુ કયનનીજ હોવાથી નિરસ થાય છે.—કાંઈ પણ સ્ફુટ અથવા અસ્ફુટ રસ રહેતો નથી. તેથી તે પ્રમથોની કાવ્યમાં ગણતરી નહીં થાય, આ શકા પણ વિચાર પુરસ્ક નથી. આપણે આગળ કહી ગયા છીએ કે શબ્દ જો કે તે પાતે નિરસ છે પણ રસયુક્ત કાવ્યમાં જોડાયથી તે રસવત થાય

ય છે તેમજ આ માત્ર વસ્તુનિર્ધારક કરનારી રચનાઓ જોઈ પોતે નિરસ છે તથાપિ રસવર્તુ પદ્યમાં જોડાયેલો તે પણ રસવત થાય છે.

ત્યારે ક્રેટસીક રચનાઓ જોઈ નિરસ હોય છે પણ ગુણ (કાવ્યના) ઉપત્તિ કરે એવા પણ ઉપયોગમાં લેવાથી, દોષનો ત્યાગ કરવાથી અને અલકારો ઉપયોગમાં લીધાથી તેમને વ્યંહારમાં સાધારણ રીતે “કાવ્ય” નામ આપે છે તે તો માત્ર રસયુક્ત કાવ્યના અનુબંધનને અનુસરતુ દોવાથી ગણાય છે, પરંતુ બરોબર રીતે કહીએ તો કાવ્ય એ નામનો રસમય પ્રબંધનેજ લાગી શકે.

ઉપર કહ્યું કે વસ્તુમાત્ર્યંગ એજ કાવ્યનો આત્મા; એમ કહીએ તો કાવ્યમાં મહેસીકા આદિના પણ સમાવેશ થઈ જાય; કેમ કે તેમાં વસ્તુધ્વનિ અત્યંત હોય છે. પણ ખરૂં જોતાં તે કાવ્યમાં નથી. પણ તેથી નિરસ રચનાઓ જેવી કે “ઉત્તમ કુળથી” ઇત્યાદી પોને નિરસ છતાં જ્યારે શૃંગારાદિક કાવ્યોમાં, રૂપનિતા વિસામાઓ દિગાં પદ્મોત્તર રૂપે ઝુકી હોય છે, ત્યાં પ્રબંધ રસમય દોવાથી તે પોને પણ રસવત થાય છે. બહુકે અમારા અનિમાય પ્રમાણે તો એ વો વસ્તુનિર્ધારકાદિની રચનાઓ રસમય પ્રબંધમાંથી કાઢી નાંખીએ તો તે રસવત પ્રબંધ પોતે પણ નિરસ થાય છે, અને આવી તે ની અગત્યને કીચેજ તેને તે પ્રબંધ પરત્વે કાવ્ય એ ગણવામાં કહી શકાય પણ ખુટક હોય ત્યાં તો તેને કાવ્ય કહેવાયજ કેમ ! રસમય રચના-પ્રબંધ-તેજ કાવ્ય.

હવે ધ્વનિકારે કહ્યું છે કે,

અર્થઃસહૃદયશ્લાઘ્યઃકાવ્યાત્માયોવ્યવસ્થિતઃ

વાચ્યપ્રતીયમાનાસ્વૈતસ્યભેદાવુભૌસ્મૃતૌ

અર્થ—રસિક મનવાણા પુરૂષો જેને વખાણે અને જે યોગ્ય અવસ્થામાં રહેતો છે એવો અર્થ તે કાવ્યનો આત્મા છે, જેના (૧) વાચ્ય અર્થ અને (૨) લક્ષ્ય અર્થ એવા બે ભેદ છે.

હવે એ ધ્વનિકાર પોતેજ કહે છે કે ॥ કાવ્ય સ્માત્મા ધ્યાનઃ ॥ કાવ્યનો આત્મા ધ્યાન છે; તે વાચ્ય અર્થ તે કાવ્યનો આત્મા કેમ થઈ શકે ? માટે એનાજ કહેવાથી એના પ્રમાણનાં સંહાર થાય છે.

ઉપર પ્રમાણે બીજા સાહિત્યકારોએ આપેલી વ્યાખ્યાઓના વિસ્તારથી ઉપ સંહાર કરીને “ ત્યારે કાવ્ય કેને કહેવું તથા દાષ, શુશ્વ, અવંકાર અને રીતિ તેનો સાથે કેવો સંબંધ રાખે છે તે એક શ્લોકમાં કવિ શ્રી વિશ્વનાથ દર્શાવે છે.

ત્રાક્યંરસાત્મકંકાવ્યંદોષાહતસ્વાપકર્ષકાઃ

ઉત્કર્ષહેતવઃપ્રોક્તાગુણાલંકારરતિયઃ ૩

કાવ્ય એ એક વાક્ય છે. જેનો આત્મા રસ છે દાષ તેનું દુષણ દેનારી ખોડ છે, તથા શુશ્વ અવંકાર અને રીતિ તે તેનું ઉત્કર્ષ આપનાર છે. ॥ इति पदार्थ ॥

ટીકા. ત્રાક્યં રસાત્મકં કાવ્યં—રસવાળું વાક્ય એ કાવ્ય છે. તેમાં રસ શું તે ત્રીભૂત પરિચ્છેદમાં દર્શાવીશું. રસ-એ કાવ્યનો આત્મા છે—કાવ્યનું જીવન છે—તેથી પ્રત્યક્ષ મિત્ર થાય છે કે રસ વગરનું વાક્ય એ કાવ્ય નથી. રસ એનો ધાતુ રસ આસ્વાદ્યેવો, અનુભવ કરવો તેથી રસ—જેનો આસ્વાદ લેવાયો છે એ અનુભવિત છે. તે આ પ્રમાણે રસ એ શબ્દમાં ભાવ અને રસભાસનાં પાણી સમાવેશ થાય છે. હવે રસ, ભાવ, અને રસભાસ એનાં અનુક્રમે દૃષ્ટાંત આપે છે.

રસોયથા,

શાર્દૂલ વિક્રીડિતમ્

જાન્યંવાસગ્રહંવિલોક્યશયનાદુત્થાયકિશ્ચિચ્છને
નિદ્રાવ્યાજમુપાગતસ્યસુચિરંનિર્વર્ણ્યપત્યુર્મુક્તં
વિશ્રવ્યંપરિચુલ્બ્યજાતપુલકામાલોક્યગણ્ડસ્યલી
લજ્જાનમ્મુખોપ્રિયેણહસતાબ્જાલચિરંચૂન્વિતા .

કવિત.

પેખીને અવાસમુને ઉઠી પરજક થકી પગી પિયુ પાસ ધીરી ધીરી સુતરંગધી;
વેશકરી ઉઘતો હતો ન જાણ્યું બાલીકાએ ધારી ધારી નેઈ મુખચુખીઉભંગધી
પણ પેખીને કપોલ પુલકીત રાંક થઈ, હસી પડ્યામીતમ ખ્યારીના મીતરંગધી;
ભામિની લજ્જાતભાવ્યુ ભૂમિદાની સામુ પિયુ વારવારચુંબન કીધું છે કામરંગધી;

અર્થ—કવિની અથવા સખિની સખિ પ્રકૃતિ વાસથક શન્ય
નેઈને પધારી પર મુતી હતી ત્યાંથી ઉઠીને કાંઈ ધીમે ધીમે પતિ ઉઘ
વાનું ડોળ ઘાલી મુતો હતો ત્યાં તે બાળા ગઈ; વારંવાર પતિનું મુખ
નિરખીને ઉઘ છે એવા વિશ્વાસ આણીને ચુંબન કીધું જોડસામાં;
પતિના ગત્રસ્થજ ઉપરની રેખાવળી ઉભી થયેલી નેઈને (જાગેનો છે
એમ જાણીને) રામઘર્ષ જવાથી નીચું નેચું અને વારંવાર (આવી
મેમની ચોરી પકડવાથી) હસતા પતિએ તે બાળાને ચુંબન કર્યાં કર્યું.
આ શ્લોકમાં “ સબોગ શ્રંગાર ” રસ છે જેનું વિવેચન ત્રીજા પરિ
ચ્છેદમાં થશે હવે ભાવના દૃષ્ટાંતમાં મહાપાત્ર સાર્દી વિગ્રહિક રાધવા
નકનો શ્લોક.

આવોયથા

॥ શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્ ॥

॥યસ્વાલીયતશલકસીન્નિજલધિઃપૃષ્ઠેજગન્મ-

પહલમ્ ॥ દંષ્ટ્રાયાંધરણીનરેવદિતિસુતાધાજઃ-
પદેરોદસી ॥ ક્રોધેક્ષત્રંગણઃશરેશ્ચામુખઃપાણોપ્ર-
લન્વામુરો ॥ ધ્યાનેવિશ્વમસાવધાર્મિકકુલંક-
સ્મૌચિદસ્મેનમઃ ॥

કવિ.૧.

શદ્કે તાણી સીમા સુધી પોચીઆંસમુદ્ર જેની જેણે જગ ભારનીજમજ પર છે
દાઢમાંહી ધારી ધરાણી હરિણુકરીપુત્રે જેણે બ્યાધનર પોતા ઉપર વિદાયે છે
મદમાંભુવન; કેધમાંહી સનગણ; શરે રાવણ; પાણીપે મલખા સુરને ધાયે છે
વિશ્વતો વિચારે અધરમી તરવારે જેની; તેને વારેવારે નમસ્કારતાં હમારે છે

અર્થ—મત્સ્ય રૂપે જેના ભાગ (ભાગડાં) The scales of fish.

ની સીમામાં સમુદ્ર, કૂર્મ રૂપે જેની પીઠમાં જગન્મંડળ, વરાહ રૂપે જે
ની દાઢમાં પૃથ્વી, નસિહ રૂપે જેના નખ વિશે દિતિપુત્રેનો રાજા હિ
રણ્યકશીપુ, વામન રૂપે જેના પદ વિષે બંને જગત, પરશુરામ રૂપે
જેના ક્રોધ વિશે એકવીસવાર સત્રીનાં કુળ, રામ રૂપે જેના બાણમાં
દશ માથાંવાળો રાવણ, કબળુ રૂપે જેના હાથમાં મેરૂંબા નામાસુર દૈત્ય,
બુદ્ધ રૂપે જેના ધ્યાનમાં સચરાચર વિશ્વ અને કલિક રૂપે જેની તરવાર
માં અધર્મી કુળ, લય પાત્રમાં તેવા—ગમે તે હો—તેને સર્વ નમસ્કાર
કરીએ. આ શ્લોકમાં “ભગદ્ વિષયા” રતિ ભાવ છે. આવા રતિભાવો
તુ વિસતારથી વર્ણન ત્રિજા પરિચ્છેદમાં કરીશું હવે રસાભાસનુ દૃષ્ટાંત
આપે છે.

રસાભાસોયથા.

મધુદિરેફઃકુસુમૈકપાત્રે ॥ પપૌપ્રિયાંસ્વામનુવર્ત
માનઃ ॥ ગૃદ્ગેણચસ્પર્શાનિમીલિતાક્ષીં ॥ મૃગીમ
પહૂયતકૃષ્ણાસારઃ ॥

વસંતતીલકા.

પાયે મધૂરતિથિ એકજ પુષ્પ પાત્રે,
 જે બેસિને ભ્રમર નીજ પ્રિયાની સાથે;
 શ્રંગે ઘસે હરણ અંગ હરીણ કેરાં,
 જે સ્પર્શથી મિંચતિ અશ્નુ મદે ભરેલાં..

આમાં સંભોગ શ્રંગારનું વર્ણન ઉત્તમ પાત્રને વાસ્તે નહીં હોવાથી તે રસભાસ છે.

હવે એ "દાપતુ" વર્ણન કરેછે.

(દોષા સ્તસ્યા પર્કર્ષકાઃ) દાપ એ કાવ્યને દુષણ લગાડનાર છે. શ્રુતિ દુષ્ટ, અપુષ્ટાર્થસ્વ, ઇત્યાદિ જે કાવ્યના દાપ કહેલા છે તે જેમ કાશુસ્વ, ખંજસ્વ ઇ: મનુષ્ય દફના દાપ છે તેમ કાવ્યને શબ્દાર્થ રૂપી દહદારા (કાવ્યસ્વ શબ્દાર્થો શરીરમ્) દુષણ આપેછે. તેમજ વ્યભિચારી ભાવાદિકંના દાપ નાના કાવ્યને સાદાત આત્મા જે રસ તેને જેમભૂષિતા ઇત્યાદિ મનુષ્ય અત્માના દાપ છે તેમ દ્વણ આપેછે અને આ પ્રમાણે કાવ્યના દહને અને આત્માને આપા બંને જાતના દોષો હીનસ્વ પોચાડેછે માટેજ તેમને (અપર્કર્ષકાઃ) દુષણ લગાડનાર છે એમ કહ્યું છે આનાં વિવિધ ઉદાહરણ સહિત વિવેચન આગળ સાતમા પરિચ્છેદમાં કરીશું. હાલે ગુણ, અલંકાર, રીતિનો સમગ્ર કાવ્ય પર-ત્વે કહે છે.--

(ઉત્કર્ષક ઇ.)—મનુષ્યને જેમ સૌંદર્ય, કટક કુંડળ, અને શરીરના ચોગ્ય બોધો : જેમ દીપાવે છે તેમ ગુણ ઇ. કાવ્યને દીપાવેછે; મનુષ્યને તેમ દહદારાગ દીપાવેછે તેમ કાવ્યને શબ્દાર્થ રૂપી દહદારા દીપાવે-છે. આ સર્વ જે કાવ્યનો આત્મા રસ તેને દીપાવનાર હોવાથી તેમ ને કાવ્યની ઉત્કર્ષ સામગ્રી કહીછે.

અહીં એમ કહ્યું છે કે, "ગુણતો રસના ધર્મંતે" એટલે શબ્દાર્થ રૂપી દહના ધર્મ કેમ થઈ શકે? આ શકા ઉડે તો તે અચોગ્ય છે. કેમ

કે શબ્દાર્થ મુક્યો છે તે “ગુણુ દર્શવનાર શબ્દાર્થ” એવા વ્યંજક રૂપે મુક્યો છે અને તેથીજ આગળ કહ્યું છે તેમ જે શબ્દાર્થ ગુણુ દર્શાવે છે તે કાવ્યને ઉત્કર્ષ આપનાર છે. ગુણુ ઇ. વિષે આગળ ચોથ સ્થળે વિવેચન કરીશું.

પરીક્ષા વીચાર.

ઉપર પ્રમાણે કવિ વિશ્વનાથ અનેક સાહિત્યકારોની કાવ્ય સ્વરૂપની આપેલી વ્યાખ્યાઓના કુશાહતા પૈથેષિક ન્યાયની કૃત્તિ વડે પરિહાર કરે છે, અને એકજ સ્ત્રોકથી સાહિત્યના વિષય (માન્ડ) બતાવેલી પોતાના ધ્યેયના અનુમધ પણ મુચવે છે. પ્રાચિન અંચકારોની પદ્ધતી અનુમધ અનુપ્રધ પ્રથમજ મુચન કરવાની ચાહી આવેલી છે. અને આ પ્રમાણે અને બીજાઓએ આપેલાં કાવ્યનાં લક્ષણાંમાં અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ અને અસંમત એ ત્રણ દાષ બતાવી ન્યાય પરીક્ષા ઘણીજ બારીકીથી કરે છે અને ન્યાય પરીક્ષાનાં ધોરણાનું સામાન્ય જ્ઞાન તથા અનુમધ અનુપ્રધ પૂર્ણ જ્ઞાન, નર્ણયપ્રમાં રમી રહેલું એવું, જે ઉપર અંચકારનો ઇમાગતનો પાયો અને ટીકાકાર (a critic) ના જાજવાની ઘંડી પૂર્ણ આધાર રાખે છે તે જરૂરનું છે. અને આ એ વિષયનું કાંઈ છાયાદર્શન કરીશું કેમકે આ પુસ્તકના વાચનારને પરીક્ષક કરવાનો પણ અતર હેતુ છે.

ન્યાયશાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ અને પરીક્ષાનાં સાધન.

કોઈપણ વિષયની ન્યાય મટૃત્તિથી પરીક્ષા કરવાના નિયમમાં ત્રણ સામગ્રી છે ત્યાં લાભ્ય વાચનઃ (ત્રિવિધાંચાસ્ય શાસ્ત્રંસ્ય પ્રવૃત્તિ રુદ્દેશો લક્ષણં પરીક્ષાચ) આ વૈધેષિક શાસ્ત્રની મટૃત્તિ (ઉપયોગ) ત્રણ પ્રકારનાં છે. ૧ ઉદ્દેશ. ૨ લક્ષણ. ૩ પરીક્ષા. ત્યાં ઉદ્દેશ લક્ષણ.

ઉદ્દેશ.

[જામમાત્રેણ વસ્તુ સંકીર્તનં ઉદ્દેશઃ) નામ માત્ર વડે જે વસ્તુનું કથન તે ઉદ્દેશ કહીએ. તેમ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં સાહિત્ય શાસ્ત્ર સ્ફુટરીતે દર્શાવવાનાં ઉદ્દેશ છે. તેમજ તદ્દેવોપ^૧ શબ્દાર્થો ઇઃ મમ્મટ વિગેરેએ આપેલી વ્યખ્યાનો ઉદ્દેશ કરી તેની લક્ષણ અને પરીક્ષા પ્રવૃત્તિ કરી પોતે આગવી વ્યાખ્યા આપીછે. હવે

લક્ષણ.

લક્ષણ લક્ષણ—(અસાધારણ ધર્મઃ લક્ષણં) વસ્તુનો અસાધારણ ધર્મ-એનો પોતાનોજ ખાસ ધર્મ- તે લક્ષણ હવે આપેલી વ્યાખ્યાઓનાં લક્ષણ ન્યાય લક્ષણ પુરસ્ક્રમે કે નહીં તે વિચારવાનું રહ્યું. લક્ષણ આપવામાં મુખ્યત્વે ત્રણ દાષ આવેછે. ૧ અવ્યાપ્તિ ૨ અતિવ્યાપ્તિ. ૩ અસંભવ. અર્થાત આ ત્રણ દાષ પૈકી કોઈપણ દાષ ન આવતો હોય તો આપેલો ઉદ્દેશ વ્યાખ્યા-યોગ્ય છે એમ Conversely. સમજવું.

(લક્ષ્યેક દેશાવૃત્તિયં અવ્યાપ્તિ) લક્ષ્ય-જેનું વ્યાખ્યાન થાયછે તેની એક દશ વિધે એટલે તેના પોતાના ખાસ લક્ષણ વિશે અવૃત્તિ થતી હોય અર્થાત્ લક્ષણ બરાબર સ્ફુરિત થયું નહોય ત્યાં અવ્યાપ્તિજે. દૃષ્ટાંતઃ- ગાય એ લક્ષ્યછે તેએટલે ગા. એ શબ્દનાં લક્ષણ આપી વ્યાખ્યા આપવાની તેનાં લક્ષણમાં એમ કહેકે ગાયે “કપિલા રંગની હોય છે.” આ પ્રમાણે ગાયનું કપિલત્વ લક્ષણ કહ્યું પરંતુ સઘળી ગાયો કાંડ કપિલા હોતી નથી. માટે કપિલત્વ લક્ષણ અવ્યાપ્તિ વાળું છે. એજ મુજબ અનરુદ્ધ, કૃત્તીપુત્ર, કલાવિ એ મમ્મટનું લક્ષણ આગળ દર્શાવ્યા પ્રમાણે કીટાનુવિધ્યરત્નાદિદઃનું ધ્યાત આપી અવ્યાપ્તિ વાળું સિદ્ધ કરે છે હવે અતિવ્યાપ્તિનું લક્ષણ: (લક્ષ્યવૃત્તિઃવેસાતિ અલક્ષ્યવૃત્તિ

તે અર્થ તે પ્રયોજન. સાહિત્ય શાસ્ત્રનું જ્ઞાન વિવેચન કરી વિદ્યાર્થિ
એને ઉપજવણું એ પ્રયોજન પ્રસિદ્ધ છે. પ્રયોજનના એ પ્રકાર
છે. (૧) મુખ્ય પ્રયોજન; અને (૨) ગૌણપ્રયોજન.

મુખ્યપ્રયોજન.

મુખ્ય સંસારુ:—ઇતરેચ્છાડનધોનેચ્છાવિષય:મુહ્યમ્ બીજી વસ્તુઓની
ઇચ્છાને આધીન નથી એ ની એકજ (સ્વતંત્ર) ઇચ્છાનો જે વિષય તે મુ
ખ્ય પ્રયોજન. આહીં વિદ્યાર્થિને સાહિત્ય શાસ્ત્રનું જ્ઞાન આપવાનું મુ
ખ્ય પ્રયોજન છે. તેમ બીજી ગૌણ કારણ પણ અથપડતી ઉપર
થી જણાઈ આવે છે.

ગૌણ પ્રયોજન,

ગૌણનું સંસારુ:—નુહનમયોગનેચ્છાધોનેચ્છાવિષય:ગૌણમ્ મુ
ખ્ય પ્રયોજનની ઇચ્છાને આધીન બીજી અંતર ઇચ્છાનો જે વિષય તે
ગૌણ. પ્રસ્તુત ગ્રંથ સાહિત્ય શાસ્ત્રના અનેક ગ્રંથો રચાયા પછીથી રચા
યેલા છે, સમગ્ર માણા પ્રયોનો મનએ તોડી રાત્ર એકજ નિયમમાં
પડતી સાવવાનું ગૌણ પ્રયોજન છે.

અધિકારી

(દ્વિવિધ પ્રયોજન કામ: અધિકારી) ઉપર કહેલાં બન્ને પ્રયોજનની
સિદ્ધિની ઇચ્છા રાખનારાં તે અધિકારી. પ્રસ્તુત ગ્રંથના અધિકારી
૧૫૪ છે.

સંબંધ.

૫૨૫૨ યોગ્યતા તે સંબંધ—અને સંબંધી એક પ્રકારના

હોઈ શકે છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથ વિષે

૧ અભિધેય એટલે વિષય (વાક્ય. રસ અલંકાર ઇતિ) અને સાહિત્ય શાસ્ત્રનો પ્રતિપાદ્ય પ્રતિપાદક ભાવ સંબંધ છે. વાક્યાદિ પદાર્થ રૂપ અભિધેય તે પ્રતિપાદ્ય છે અને સાહિત્ય શાસ્ત્ર પ્રતિપાદક છે.

૨ પદાર્થ તત્ત્વજ્ઞાન એટલે સાહિત્ય શાસ્ત્રના વિષયનું જ્ઞાન અને સાહિત્ય શાસ્ત્રનો જન્ય જનક ભાવ સંબંધ છે. જ્ઞાન જન્ય છે, શાસ્ત્ર જનક છે.

૩ અધ્યયનનું જે રૂપ તેના અને શાસ્ત્રનો પ્રયોજ્ય પ્રયોજક ભાવ સંબંધ છે. રૂપ પ્રયોજ્ય છે અને શાસ્ત્ર પ્રયોજક છે; એજ પ્રમાણે

૪ વિષયઆદિના અને સાહિત્ય જ્ઞાનનો વિષય વિષયી ભાવ સંબંધ છે;

૫ રૂસ અને અધિકારીનો પ્રાપ્ય પ્રાપક ભાવ સંબંધ છે; અને

૬ અધિકારી તથા વિચારનો કર્તૃ કર્તૃવ્ય ભાવ સંબંધ છે; ઇત્યાદિ આ પ્રમાણે સંબંધીતો અનેક પ્રકારના હોઈ શકે છે.

કાવ્યોત્પત્તિ

પ્રથમતો સર્વ વિદ્યાના ઇશાન શ્રી સાંખ છે તે જ્ઞાનઃ સર્વ વિદ્યા નામોશ્વરશ્ચ સર્વ ભૂતાનામ્ વેદ્યુતીયી પ્રમાણુ છે. ત્યારપછી સંસ્કૃત કાવ્યના પ્રથમ આચાર્ય પ્રજ્ઞાને માનવા, કેમકે વેદરૂપી નાના સૂઠી દર્શનના ચમત્કારોથી ભરપુર, એક વખત ઉત્પત્તિ તો એક વખત વૃદ્ધી ચમત્કારના ઇંદ્ર સ્તવન રૂપે, એક વખત જન્મના તો એક વખત રાત્રીના, કોઈ વખત ઉગતા સૂર્યના અરુણ રૂપે વર્ણનમાં, એમ સૂર્ય, ચંદ્ર ગ્રહાદિના રસમય-પરમાત્મમય-તત્ત્વજ્ઞાનથી મોક્ષમય, વર્ણન રૂપ; કાવ્ય પ્રણીત કર્યુંકે, કેમકે કવિ મુમુક્ષુઓ વેદમાં પણ કાવ્ય શિવાય બીજું કાંઈ દખતાજ નથી. ત્યારપછી કાવ્યના આચાર્ય સર્વ કવિના પુજ્ય પિતામહ શ્રી વાલ્મીકિને માનવા જેમણે આદિ કાવ્ય શમાયામ્

તે અર્થ તે પ્રયોજન. સાહિત્ય શાસ્ત્રનું જ્ઞાન વિવેચન કરી વિધાર્થિ
આને ઉપલવધું એ પ્રયોજન પ્રસિદ્ધ છે. પ્રયોજનના બે પ્રકાર
છે. (૧) મુખ્ય પ્રયોજન; અને (૨) ગૌણપ્રયોજન.

મુખ્યપ્રયોજન.

મુખ્ય લક્ષણ:- ક્ષેત્રેચ્છા અને ધોનેચ્છા વિષય; મુખ્યમ બીજી વસ્તુઓની
ધર્યાને આધીન નથી એક જ (સ્વતંત્ર) ધર્યાને ને વિષય તે મુ
ખ્ય પ્રયોજન, અહીં વિધાર્થિને સાહિત્ય શાસ્ત્રનું જ્ઞાન આપવાનું મુ
ખ્ય પ્રયોજન છે. તેમ બીજું ગૌણ કારણ પણ થયે પડતી ઉપર
થી જણાઈ આવે છે.

ગૌણ પ્રયોજન,

ગૌણનું લક્ષણ:- મુખ્યપ્રયોજનેચ્છા ધોનેચ્છા વિષય; ગૌણમ મુ
ખ્ય પ્રયોજનની ધર્યાને આધીન બીજી અંતર ધર્યાને ને વિષય તે
ગૌણ. પ્રસ્તુત ગ્રંથ સાહિત્ય શાસ્ત્રના અનેક ગ્રંથો રચાયા પછીથી રચા
યેલા છે, સમમ માણા ગયેલા મતભેદ તોડી સતત એક જ નિયમમાં
પડતી લાવવાનું ગૌણ પ્રયોજન છે.

અધિકારી

(દ્વિવિધ પ્રયોજન કામ: અધિકારી) ઉપર કહેલાં બન્ને પ્રયોજનની
સિદ્ધિની ધર્યા રાખનારા તે અધિકારી. પ્રસ્તુત ગ્રંથના અધિકારી
૧૫૯ છે.

સંબંધ.

પરસ્પર સંબંધતા તે સંબંધ—અને સંબંધતા એનેક પ્રકારના

હ.ઈ શકે છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથ વિષે

૧ અભિધેય એટલે વિષય (વાક્ય. રસ અલંકાર ઇતિ) અને સાહિત્ય શાસ્ત્રનો પ્રતિપાદ્ય પ્રતિપાદક ભાવ સંબંધ છે. વાક્યપદિ પદાર્થ રૂપ અભિધેય તે પ્રતિપાદ્ય છે અને સાહિત્ય શાસ્ત્ર પ્રતિપાદક છે.

૨ પદાર્થ તત્ત્વજ્ઞાન એટલે સાહિત્ય શાસ્ત્રના વિષયનું જ્ઞાન અને સાહિત્ય શાસ્ત્રનો જન્ય-જનક ભાવ સંબંધ છે. જ્ઞાન જન્ય છે, શાસ્ત્ર જનક છે.

૩ અધ્યયનનું જે રૂઝ તેનો અને શાસ્ત્રનો પ્રયોજ્ય પ્રયોજક ભાવ સંબંધ છે. રૂઝ પ્રયોજ્ય છે અને શાસ્ત્ર પ્રયોજક છે. એજ પ્રમાણે

૪ વિષયઆદિનો અને સાહિત્ય જ્ઞાનનો વિષય વિષયી ભાવ સંબંધ છે.

૫ રસ અને અધિકારીનો પ્રાપ્ય પ્રાપક ભાવ સંબંધ છે; અને

૬ અધિકારી તથા વિચારનો કર્તૃ કર્તૃવ્ય ભાવ સંબંધ છે; ઇત્યાદિ આ પ્રમાણે સંબંધિતો અનેક પ્રકારના હોઈ શકે છે.

કાવ્યોત્પત્તિ

પ્રથમનો સર્વ વિદ્યાના ઇશાન શ્રી સાંમ છે તે જ્ઞાન; સર્વ વિદ્યા નામોશ્વરશ્ચ સર્વ ભૂતાનામ્ વેદશ્રુતીથી પ્રમાણ છે. ત્યારપછી સંસ્કૃત કાવ્યના પ્રથમ આચાર્ય જ્ઞાને માનવા, કેમકે વેદરૂપી નાના મુદ્દો રસના અમલકારથી ભરપુર, એક વખત હિસના તો એક વખત રસો અમલકારના ઇદ્ર સ્તવન રૂપે, એક વખત જનના તો એક વખત જીના, દોઈ વખત ઉગતા સૂર્યના અરુણ રૂપે વર્ણનમાં, એમ મુદ્દા રસ શ્રદ્ધાદિના રસમય-પરમાનંદમય-તત્ત્વજ્ઞાનથી ભોક્ષમય, વર્ણન કાવ્ય પ્રણીત કર્યું, કેમકે કવિ મુમુક્ષો વેદમાં, પદ્યમાં, ખીજી કાંઈ દખતાજ નથી. ત્યારપછી કાવ્યના પ્રથમ પ્રજ્ઞ પિતામહ શ્રી વાલ્મીકિને માનવા ને

નાનાં છંદ પ્રમંથમાં રચ્યું. ત્યારપછી મનુ, યાજ્ઞવલ્ક્યાદિ સ્મૃતીકારોને
ગાનવા. પછી માહારાજ વેદવ્યાસે ભારત ઇતિહાસાદિક અષ્ટાદશ પુરાણો
નિર્મ્યાં. ત્યારપછી સંસ્કૃત સાહિત્ય *Sanskrit proper* ભરત, ભામ
અને મમ્મટ આદિએ કાવ્ય પ્રકારા સદૃશ ગ્રંથ રચ્યા, ત્યારપછી ઘણા
સાહિત્યકારોએ ગ્રંથ લખ્યા માંડ્યા, અને છેવટનો શ્રી નિશ્વનાથનો
રચેતો, પૂર્વમતોના ખાંડન મંડન રૂપી વાદ મહિનનો આ સાહિત્ય
દર્પણ ગ્રંથ વિષેય વડે પ્રમાણુ રૂપ માનવો ઘટે છે.

કાવ્ય કારણ વીચાર.

કાવ્યને પરિપૂર્ણતાએ પહોંચાડવાને કવિને ત્રણ વસ્તુની જરૂર
રહે, શક્તિ, વ્યુત્પત્તિ, અને અભ્યાસ.

દુહા

પ્રથમ શક્તિ વ્યુત્પત્તિને વળિ ત્રીજે અભ્યાસ
કારણ ત્રણ એ કાવ્યનાં, વરણે સુમતિવિલાસ.
કવિતા કારણ પૂર્વભવ સંસકાર વ્યુત્પત્તિ
શિષ્ય શક્તિ અભ્યાસથી, પ્રાપ્ત કવિતા શક્તિ.
કેશ વ્યાકરણ ધર્મ ધન અનુભવ જગતની રીતિ
સાહિત્ય સંગિત કામ મન, એ કવિજન વ્યુત્પત્તિ.
ગુરુજન નિકટ રહી કરે, પ્રકટ કાવ્ય કરિ પ્રીતિ.
અધ્યાપન નિજ અધ્યયન એ અભ્યાસની રીતિ.

કવિત્વશક્તિ હોવામાં કાંઈ પૂર્વ જન્મનો સંસ્કાર જોઈએ છીએ
અને આવો પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન કૌશલ્યનો મત વર્તમાન સમ-
યમાં પ્રસિદ્ધ છે. અને શક્તિનો લાભ લઈ વ્યુત્પત્તિ અને અભ્યાસ
સના ઉપર પ્રમાણે પ્રયત્નથી કાવ્ય સ્વરૂપ પરિપૂર્ણતાએ પહોંચશે.
સ્વાભાવિક શક્તિ મુજબ કાવ્યો રચાયતાંડે ખરાં અને અનેક કવિઓ

ઐરચનાછે પણ અધિક અને ક્રોધ. હૃદયના વાંચનારને જેમ અંક-
વરણી તરણીમાં બાકી આંખ રસિક કામી પુરૂષને અપ્રિય થઈ પડે-
છે તેમ લાગેજે. માટેજ વ્યુત્પત્તિ અને શાસ્ત્ર પુરસ્ક અભ્યાસની રજા
બંધી કવિની કરજ છે.

કવિ બુદ્ધિ વિચાર

કુહા

પદ પ્રસન્નતા અર્થ નવ યુક્તિ અનેક પ્રકાર,
દર્શન તાદ્રશ ચિત્ર સમ કવિવર બુદ્ધિ અપાર.

કાઈ રચના કરનાર “કવિ” છે કે નહીં અર્થાત્ કવિની બુદ્ધિ
એનામાં છે કે નહીં તેની પરીક્ષાનો ઉપરનો કુહોછે. કવિ જે પ્રસન્ન
તા ઉપજે એવા શબ્દ (માધુર્ય) નવા નવા પ્રકારના અર્થ, અનેક પ્રકાર
ની યુક્તિ, અને વિષયનું તદ્દુષ્ટ દર્શન સાધી શકે તો પછી તે કવિજ છે
અને કવિત્વ બુદ્ધિ પણ યોગ્ય છે એમ કહેવાને કરો આચકો નથી.
ત્યારશિવાય બાકીના જે દાવ વાગી કવિતા કરે, બીજા કવિની કવિતા
ની ચોરી કરે, અધઠિત વચન જોડે, ભાષાનો નાશ કરીનાંબે અને ક-
વિઓની તેજસ્વી ‘મરજદ તોડે તેને કુકવિ’ જાણવો અર્થાત્ કવિની
કુબુદ્ધિ કહેવી. કેવી કવિતાઓ જન્મ મન હરણ થાયછે તેને વાસ્તે કાકુ
ર, સેનાપતિ આદિ હાંદી કવિઓએ તથા દલપતરામ અને નર્મદારાક
ર આદિ ગુર્જર કવિઓએ નાચેમમાણે શબ્દો ઉભરામાં વાપર્યાછે,—

કવિત્ત.

અગત્ વચાવૈં સુખ વચન સુનાવૈં મેદ

भद मति ल्याविं अन्न कंठ सुभताई है
 पुकंन चुकाविं जिय अनी पग्ल्याविं सोढ
 कविता कडाविं जामें एती फाविताइ है.
 जानत सुजान जे अजान कहा जाने भद
 यांतं कविराजनके गजन वताइ है
 कांटी कांटी ग्रंथनका अंतर जनाविं तुक
 ल्याविं अनूठी तालिंजूठी कविताइ है.

२.

अच्छर धरन सोथ गनकी करन वाक
 लसकी परन तांतं रासियो दहल है
 अथे ऐसी दीजें जामें मन दरी लीजें सुभा
 सुभ सोथ कीजें यांच तुरकी दहल है;
 ठाकुर समाज जैसी देखे कविलोग मनि,
 तहाँ तैसी जानके मीलाद्वयो महल है.
 सभाकी पढन जाने चांपकी चढन जाने
 कविको कहेयो सर्व जानत सहल है.

३.

तुलान समेत भलें फलकी धरत सूधे
 दूरिकी चमत जेहँ धीरजीय धारीके
 लागत विविध पक्ष सोभितहँ गुन संग
 श्रवन मिश्रत मूल कीरति उनारोके

सोइ सीस धुनै जाके उरमें चुभत नीके
वेगि वेधि जाय मन मोहैं नर नारीके
सेनापति कविके कविच विलसत अति
मेरे जान बानहे अचूक चापधारीके.

हुंछनिया.

नहि डोले जे नागतो नहि वंशीनो नाद,
जंगम जन थिर थाप नहि सुधि कवितानो स्वाद.
शुधि कवितानो स्वाद भरद भादा नहि डोले,
नहि कविताते डाम परापर अकरो ओले.
कहे कवि दत्तपतराम नाम चिक-जोदु जोले,
चिक वंशी वानार नाम शुधि जे नहि डोले.
कंठ छलावे डायजो कणुभरतां जे काज
जन मनमां जखी लहे पोख्या कणु पेदाज.
पोख्या कणु पेदाज कविता त्यारे कहिये
श्रोता जननां शीश डोलतां देखी लहिये-
कहे कवि दत्तपतराम नाम कवि काव्य बनावे
छाजर श्रोता होय कोछ नहि कंठ छलावे.
सरस कविनी काव्य शुधि हरणि छलावे डोट
नरस कविनी काव्यमां उंच यलावे योट,
उंच यलावे योट डोट जननी कंथावे
ज्यो जगमां लाग नरस कविनी नहि जवे.
कहे कवी दत्तपतराम नथी ते बात नवीनी,

નાથે નિદ્રા નામ કાવ્ય શુણિ સરસ કવીની:
(દલપતરામ]

સવૈયા-

નિર્મળ પિંગળ પાણિયદી કવિતા તરૂણીતન સ્વચ્છ કરે છે
ભાષણ બ્રૂણ ઘાટયદી વળિ સુંદરિ તે સણગાર ધરે છે
અંગ ઉમંગિ છટા રસથી કુમળિ મળીને હળિ મન હરે છે .
પ્રસન્ન સુધારસ પાછ પછી લલિ નર્મદને શુભચીજ તરે છે.
(નર્મદાશંકર)

કાવ્યમહાત્મ.

કાવ્યનુ મહાત્મ પેદીનથી પીરૂમુદી સર્વ શાસ્ત્રોને માથે કઇ પ્ર-
ભાવે નથી વખાણ્યુ. કાવ્યને જ્યાં મોક્ષ પમાડનારૂ સાધન કહ્યુ ત્યાં
ખાકીનો ચી રહી. કાવ્યને વાસ્તે સમૂદીકીપસીડની નીચે પ્રમાણે લખે છે

Poetry doth not only show the way, but giveth
so sweet a prospect of the way, as will entice
any man to enter into it; nay, the Poet doth,
as if your Journey should be through a fair
Vineyard, at the very first give you a cluster of
grapes, that, full of that taste, you may long to pass
farther. He beginneth not with obscure definitions,
but he cometh to you with words set in
delightful proportion, either accompanied with, or
prepared for, the well-enchanting skill of music;—and
with a tale;—he cometh unto you with a tale, which
holdeth children from play and old men from the
Chimney Corner. Even these hard hearted evil men,

who think virtue a school-name, and disguise the austere admonitions of the philosopher, and feel not the inward reasons they stand upon, yet will be contented to be delighted &c.

કવિતા એ માત્ર એક રસનો બતાવીનેજ બેસી રહેતી નથી પણ એ રસતાનો એવો મનહર અને મધુર દેખાવ બતાવે છે કે તે રસને જ્ઞાને દરેક માણસને લાગ્ય થશે; અરે, એટલુંજ નહિ પણ, કવિ તો જાણે કે તમારો મુસાફરી દ્રાક્ષ મહાપત્રી નીચે થતી જોઈ એ એમ ધારીને પ્રથમજ દ્રક્ષતુ ઝુમખું આપે છે કે તેના તે સ્વાદ ના ભર્યા તમે આગળ વધવાને આતુર રહો. કાંઈ કંઈ જુનો જુની વ્યાખ્યાઓ કે નિયમ આપી શરૂ કરતો નથી પણ એતો હાથમાં રમણીય પ્રમાણમાં ગોઠવેલા શબ્દ લઈ, ગાતો ગાતો કે એ બોલક વિષયના કારણ માટે નિર્મિત કરી દેખાવ દે છે. તેમાં વળિ વાર્તા પણ કદાચ હોય છે! એવી વાર્તા કે બાલકોને રમત રમતાં બંધ કરે અને ઘરનાં માણસોને ચુપ્પા આગળ તાપતાં હોય ત્યાંથી બાહર આવે; એ તો શું, પણ એવાં કડોર હૃદયનાં માણસો જે સદ્ગુણને તો નિરાશમાં વપરાતો શબ્દ ગણે છે, તત્ત્વ જ્ઞાનના તિવ્રબોધને ધિક્કારે છે, અને અંદરની લાગણી જેને કંઈ થતી નથી તે પણ અનંદમાની સતોય પામશે. ” ઇ. ઇ.

વળિ આપણા આચાર્ય શંકરે સાંદર્ભ લહરીમાં કરેલું નીચે લખેલું વર્ણન તેથી અને ॥ મધુર્ભા મધુરો દે સુધા કવિતામધુરી અપાર ॥ ઇ. ઇ. જણાશે—

શિખરિણી.

નમોને જે એવા લલિત પુષ્પને ભારતિ રૂપે
કવીઓ મૂખેથી મધુરિ મધુરી વાણ ઉરે

અહા જેની આગે કિર મધુ વળી ડાક્ષ કૃપની
 લગારે લેખામાં નથી મધુરતા કાંઈ કૃપની.
 પ્રભાતે ઉગંતા દિનકર સમી કાંતિ અરુણે
 ખિલાવે છે દેવી કવિ મન રૂપી પદ્મ વનને
 ભજે છે જે પ્રીતે સરસ્વતિનિ શ્રુગાર લહરી
 ગભીરા વાણીથી મહત મુનિનાં લે મન હરી.

—(આ દીકાકારના કરેલા ભાષાંતરમાંથી)

અને કવિયો કવિતાને પોતાની ગિપારૂપ ગણી દેતો દર
 જગે માને છે તે આ દીકાકારના રચેલા " કસાંત કવિ " ના ની
 ચેના મ્લોકોથી જણાશે.

શિખરિણી.

સદા શાણા તારા પુનિત પદની આરા કરતા
 પરંતુ તે દીકા દુષ્ણિ દુષ્ણિ થઈને રખડતા
 મને કીધો બહાસો જનમથિ છડેલો તવ પ્રિતે
 ખરો થેલો હોયે તવપદરજે પ્હોચિજ શકે.
 નથી જે વેદાંતે નથિ સ્તવન પૂજા નિયમમાં
 નથી પૂરાણામાં નથિ ગમનયાત્રા વિષયમાં
 નથી નીતી માર્ગે નથિ અધિક વિજ્ઞાન રણેમાં
 વસ્તુ તે આવીને કૃષ્ણ અમિત તારા અણમાં.
 નથી ભુર્ભુવોમાં સ્વર મહાજનોમાં તપ મહી
 નથી સત્યે લોકે, નથિ નથિ નથી ભર્ગનિ મહી
 નથી ચોગી કેરી હક જનિત સિદ્ધી તણિ મહી
 વળી મોક્ષે સિદ્ધી તવ મુચરણે આવીજ રહી.

થતા તારા સ્નેહી નિરંધન અતી ઇંદ્રનિ સમા
 મદાંધો વાસે છે તવ સ્વરમના રમ્ય વનમાં
 ખગોળે ખેલે છે અગમગતિ અદ્ભુત વડા
 સદા બ્રહ્મા વિષ્ણુ શિવ પ્રભૃતિનો દ્વારજ ઉભા.
 સદા જેને શીરે તવ પ્રિયુષધારા વહિ રહી
 સદા તે સ્નેહીને શુચિ સરિત શ્રી પ્રાંગણ વહી
 નહીં તેને અંગે જગત વ્યવહારાગિન અડશે
 સદા તેને ચિત્તે ઉદ્ધિ પરમાનંદ વહશે.
 રહ્યા બાંધ્યા તારી અલ્પકલતની સાંકળવડે
 કદી તેને કાંઈ નહિ જગતમાં બંધન નડે
 અહા હાહા ? કેવો અજબ અતિ છે એજ કિમિયો
 પળી આડે પંથે પલંકનિ મહીં મોક્ષ મળિયો.
 કૃપા શીલા તારા ચરણ સુરભી કામ સમ છે.
 કહે તેને શાની લગિરપણ રિદ્ધીનિ ન્યુન છે
 ઉપાસી તારા જે તવ ચરણ દૃષ્ટી ધરિરહે
 નકી તે પોચે છે અવિચલ પદેશું પછિ અહે.
 કદી દૈવિ પ્રાણી અનુભવ લહે જે ઉમળકે
 કદી દૈવિ જ્યોતીક્ષણ તવ કટાક્ષેષિ ઝળકે
 ઉઘાડે છે જ્યોતી અગમ ગત તે અંધજનની.
 કૃપા તારી પામે અવયવ ક્રિયા ક્યાં પછિરહી.
 મહાત્મા આંજો છે પદરજ તણે તારિ સુરમે
 વિકારી દૃષ્ટીને શિતળ કરવા આંખમહિતો
 સદા ઇચ્છે પ્રેમી તવ ચરાગૃથી દોહદ થવા
 પુણે અગો અગે અમર કૃપાની મોજમળવા.

રહે શોકી તારા વિરહિ જનને શોક ન નેડે
 ધવાયા તારાથી પ્રજાળ જનને ધાવ ન અડે
 પડ્યા તારા કંદે ફરિ આવર કંદે નહિ પડે
 અડ્યા આવી દારે અપહિરતિનો રંગ ન અડે.
 અરે મારી કાંતો અપહિરતિનાં ગાન ગજવો
 ફરી ચોરે ચોરે ઘર ઘર પતાકા ફરકવો
 નથી ચિંતા કાંઈ નથિ કિરતિ ઇચ્છા સ્વપ્નમાં
 ફર્યો જેની પ્રીતે સતત શિલ્પવાળી જગતમાં.
 તહારી કીર્તિનાં શુચિ કવન જેના કરણમાં
 પડે તે પામે છે મુરખ યદ્યપી મોક્ષ જગમાં
 વિદ્યાસો કીર્તીના તત્ત્વ પુનિત જેને મુખવસે
 કવીતારાને શું ફળ મળિ શકે કોણ કથશે.
 અરે એથીએ હું પ્રિયતમ થયો તે શું શું ચહું
 કામા તારી પ્રત્યે મુજ વચનના ભંગાનિ ચહું
 ફરી તારી સાથે રસમય નિરૂપામિથિ રહું
 ખરી પ્રીતી છોળે દદયગત આનંદમિ વહું.
 પછી કોઈ કાળે કાળિક વધુના બાંધ વિખરે
 રહેતું પાસે ને નગર વધુ તારા પર રહે
 તજ સંસારાબ્ધી સતત દુખવારીથિ પુરજે
 રહે આશા તારા સ્વરૂપ મહિ ચૈતન્ય વિચરે.
 મને કીયા વાણીથકિ કંઈ કંઈ જે કૃત્ય થતાં
 પ્રિતે મેં તે સર્વે સગરપણ તારે પદ કર્યા
 કદાપી તે કાંઈ દુષિન અખાજાયા થકિ હશે
 ખરા પ્રેમીનાં હું વચન મહિના દોપગહશે.

આ પ્રમાણે કાવ્યગિતુ ધ્યાન મચન કરી નીચેના એક ફી લક્ષુદના વચનોમાં સમાપ્ત કરીએ છીએ, અને વધારે ઉભરા આ ગ્રંથની સમાપ્તિએ એક નિબંધ આપીશું તેમાં કાઢવાને મુક્તવે રાખીએ છીએ.

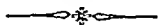
Thus Poetry, by the gentle yet certain method of allurements, leads both to learning and virtue. I conclude, therefore, that under a few self evident restrictions, it is properly addressed to all young minds, in the course of a liberal education.

આ પ્રમાણે કવિતા ઉમદા અને ઠૂંટ રીતે લાભ આપી વિદ્યા અને સર્વગુણ તરફ દોરવે છે. અને તેટલા માટે કેટલાંક મત્યક્ષ બદ્ધન શિષ્ય દરેક જુવાન માણસને પોતાની કેળવણીમાં કાવ્ય પણ લગામણ કરવામાં આવે છે.

હુહું.

પરિચ્છેદ પૂરણ પ્રથમ કાવ્ય નિરૂપણ નામ
બાલબોધિની કરિ કર્યો બાલ સુખદ અભિરામ.

॥ इति श्री साहित्यदर्पणे नडियाद निवा
सिना उल्लासात्मजेन बालाशंकरेण विरचि
तायां बालबोधिन्व्याख्या गुर्जर दीपिकायां
काव्य निरूपणो नाम प्रथमः प्रबोधः ॥

કુસુમાવલિ.

પ્રકરણ ૧ સું.

વિધ્યાલવીના મુસાફર.

વિધ્યાપ્રદેશ ઘણો રળિયામણો છે. ઇશ્વરની અનેક રંગ અને રસની વિવિધ લીલાઓનું તથા રચનાઓનું સંગૃહસ્થાન કોઈ દૈવેન્દ્રિયથી કે કોઈ શુરેશના પ્રયત્નથી ચિરકાળથી આ સ્થળે કરવામાં આવ્યું હોય એમ દિશી આવતું હતું. અથવા ચારુતાના વિવિધ તરંગો રૂપી નૌત મ અને માંઘા અપૂર્ણ સિક્કા પાડવાની ટંકશાળ ઇશ્વરેજ આ અગય સ્થળમાં બનાવી હશે એવા તર્કને પણ સપ્રમાણ આશ્રય મળતો હતો. મધુર, લઘ્ય અને મુગંધિત અનેક પ્રકારના રંગનાં સકોમળ વિકસિત પુષ્પોના હૃદયમાંથી પરાગ રૂપી રજસનું હરણ કરનાર, કેળા ગર્ભથી પાણુ સુકુમાર, નેમતના મદ્યથી સ્વચ્છદ પ્રકૃતિવાળી લોહ લલનાઓએ પ્રથમથીજ એતીને હોય તેમ એવડ અથવા નેવડ અસ્તરમાં ગોપિત કે રેલાં, કનકના કલશને નિસ્તેજ કરનારાં, ચક્રાકયુગલ તુલ્ય સ્નેહાર્ણવ ને પણ ચિત્તાકર્ષક બનાવનારાં, અગ્નિથી ઉભરાઈ જતા દૂધની પેઠે વિરહાગ્નિએ કંચુક બાહાર નિકળવા પ્રતિક્ષણુ ઉછળતાં સ્તનયુગલને પરિરંગ કરી ભારે અને કીમતી તથા ઝીણાં દહણતામાં લખાઈ જતાં વસ્ત્ર ને ઉરાડી દઈ કામુકવત્ આચરનાર, ઇંદ્રરાજની સામગ્રી છતાં વિચિત્ર વિવિધ ઉપયોગી-વનસ્પતિના નિધિસ્થાન મહાદ્રિને નખાશિખ સ્નાન કરાવી સ્વસત્તાથીજ જાણે મણ્યતા મણને નિર્મળ કરી પરિમળ આપતો હોય એમ ગંધવાહક ચનાર, રીતલ, અને પતનથી બગતી પ્રક્ષ કે શંકરના હાસ્ય સમાન સ્વેત રંગ ધારણ કરતાં, સ્થાનથી ભ્રષ્ટ થઈ પડતાં જે જાગતાં અગણ તેમાં પ્રવેશ કરી તેના કણ સીકરના સમૂ

હને અદ્યે રીતે વહી. દંપતીના ગાઠઃશ્લેષમાં, તપથી કે તપનથી તમ
 થએલા જનોના શેમશેમમાં, અને વિચારથી વિકરી ગએલા વિદ્વાનના
 મગજમાં શાન્તિનું વર્ષણ કરનાર, જ્વિત રહિત અને જઠ ઇર્ષ્યા પાણુ
 વૃક્ષવલ્લિ ઇત્યાદિનો પરસ્પર સંબંધ કરાવતાં દ્વાત્વ કરનાર અને મૂ
 ઈંદ્રિયને જગૃત પાણુ જગૃતને નિદ્રિત કરનાર, સ્ત્રિઓની પેઠે સમુદ્ર પિ
 તા પાસેથી નાશી જઈ વિંધ્યાના સહોદર સ્થાને રહી, પવન સમુદ્રનાં મો
 જાંની તુલ્ય મદ મદ અને નિયમિત રીતે સચરાચર પ્રસરી રહે
 લોશ્રમિતના શ્રમનુ, વ્યથિતની વ્યથાનુ અને મુદ્ધિતના મનનુ એકજ
 સમયે આ સ્થળે ચારજનવત્ હરણુ કરી લે છે. નીલ વર્ણુ આકાશની
 આરાપાશ જાણુ ઉચી પદવીએ ચઢ્યાં હોય એવાં વૃક્ષોનાં સમૂહો ટેકા
 રૂપ થઈ જાણુ તેને અધ્ધર રાખતાં રીસાઈ હાથ અને મસ્તક હલાવતાં
 હોય એમ આરે તરફ ક્ષિતિજમાં દષ્ટિગોચર થાય છે. એક તરફ ગિરિ
 ના અગ્રનો સ્પર્ધ થતાં ત્રિલોકમણી દિનમાણી ત્રમણી શક્તિ રહિત થએ
 લો જાણુ અર્ધો કપાઈ ગયો હોય અને તેથી રક્તસ્રાવ થતાં ક્ષીણ અને કુ
 ષિ. અસ્ત થતો અશક્તના કોથવત્ અસમર્થતાએ પોતાનું વદન
 તથા પોતાનું સ્થાન રક્ત કરતાં સર્વનુ અપૂજસ્થાન થઈ ગએલો હો
 પ્તિ-રહિત તપન છતાં પતનપ્રાપ થાય છે; બિજી તરફ મીઠીરુના ઉદય
 થી કૂર્મવત્ સર્વ કળા પોતામાં જ શમાવી વિરોધાન થએલો, અદ્યાપિ પ
 ણુ જતાં જતાં એ મુત્યુ-પ્રાસાદ સાથે સૂર્ય જળારાયમાં નિવાસ કરે છે
 એવી ઇર્ષ્યાથી, વાતો મિત્રતા અવસાન સમયનો લાલ લઈ ઉદય પામ
 વાની ઇષણા રાખતાં આંતઃકરણમાં બગતા બગતરાણી અગ્નિના ધૂ
 મથી, વા દાષાકર છતાં દાવના કાઢથી કે એવા કોઈ અજ્ઞાત કારણથી
 ધૂપર વદન વાળો નિશાયર આકારાણિયમાં જમ કોઈ વિરહિણી સ્ત્રી
 શોકનાં વસ્ત્ર સજ્જ એકી હોય અથવા જમ અકાલે યમુના નદીમાં
 કમલ પ્રકુલ થયું હોય તેમ દિસે છે. પલ્લવિત અને પુષ્પિત તરુવરો શુ
 નીચાં નમીને પોતાના કર્તાનાં આ પ્રદાય સમયે કીર્તન ગાય છે કે અ
 લ્યાગતને અભિનંદન કરે છે ? અથવા શુ તે હર્ષના બહુ ભારથી આ

નમિત થઈ પરાધીન વૃત્તિ જણાવે છે કે એ તે મહાજનનનો નમન કર
 વાનો રૂડો સ્વભાવ સાક્ષાત્કાર કરી આપે છે ? વગી રાગી કે વિરાગી,
 યોગી કે વિયોગી, સુખી કે દુઃખી તૃપ્તિ કે સંતુષ્ટ, પુત્રસુ કે તૃપ્ત, રાજા
 કે રંક દુકામાં ગમે તે પ્રકારની સ્થિતિવાળા મનુષ્ય ને હાથી ન જતાં
 શાન્તિનુ દાન આપનાર નાના પ્રકારનાં રમ્ય અને મનોહર પક્ષીઓપો
 ત પોતાને સ્થાનેથી ઇશ્વરની પ્રશંસા કરતાં હોય નહિ શું ! એમ સતા
 ર સારંગી, જગતરંગ કે પીયાણાથી પણ વધારે મનોરંજક અને ચિત્તા
 કર્ષી તેમ નિર્દોષ મધુર સ્વરે ગાન કરી આપુ પિંધાવન જ
 છે તન્મય કરતાં હોય એમ લગ કરી નાંખતાં પરોપકારી રાજાના ભ
 વનમાં ઉત્તમ 'તુ'મરૂ નારદ આદિ ગાયકવત્ રમી રહેલાં મહા વિકટ પ
 શુઓનાં જાતિ પૈરનો પણ અંત આણે છે. આ સ્થળમાં વાલુકા પણ
 જાણે પથિકના પગનું આકર્ષણ કરી તેને અહીંજ રહેવાને પોતા
 ના આજુ સરખા ઝીણા પણ તેજ્જમય અગાથી કરાવતાં . પ-
 ણુ તેમાં નિષ્કલ જતાં કાણિક સંબંધથી, કિંવા જાતિ સ્વભાવ
 થી કિંવા પરાધીન વૃત્તિથી, કેમારબંધયોગથી તેના પદાજનનુ સહુગ
 મન કરતી હોય એમ પોતાનો નિર્દૂષિતભાવ બતાવતી સર્વથા મહાન
 પાછળ વજ્રખાં માર્યાનુ રગડમણ અને કચરામણ રૂપી રૂળ પ્રકટ કરી
 આપે છે. ઓરે ! શું વર્ણન કરવું ! ઇશ્વર જન્ય રચનાનું પૃથક્કરણ
 કરતાં કાલાન્તર વહી ગયા પરંતુ અપૂર્ણ પણ કંઈ ચંચાલરચ વર્ણન કો
 ણુ કરી શક્યો છે ? જ્યાં સર્વતઃ રમણીયતા ત્યાં શું લખવું ? જ્યાં ટ
 હાવસ્થાને માત્ર થએલાં એક નાનકડા વૃક્ષનાં પત્રાં સુગંધ મૃત્યુપ્રાય રહ
 હેજા પડતાં પડતાં પણ તે પતનમાં સુવર્ણભાસ કરી રમ્યતાને રમ્ય કરે
 છે ત્યાં મિશ્ર અનેક રસમય વસ્તુઓની તો વાતજ શો ! માટે જેમ
 ઇશ્વરને તેમ તેમની રચનાને " નનિ " કહી આપણે આ પ્રસંગે એ
 ટલુંજ લખવું ઉચિત છે કે આ અહિં કિંક સ્થળમાં આ સમયે એક વિ
 પ્રસ્ર અથ ઉગર વિરાગિત થએલો એક ત્રીસ વર્ષનો જણાતો પેહેલવાન
 ઉનાચી આવી દસિ શુ તરફ પ્રયાણ કરતો હતો.

આ પેટેજવાનની મુખમદ્રા જોગ હતી, મુખ સહજ લાંબી હતી, કપાળ વિશાળ હતું. ગાત્ર ભરેલાં હતાં અને દેહમાંસજ તથા કસા એકા જાણાતો હતો. તેના આબનળાહુ પેંડી એક તેની કેડ ઉપર શોભી રહ્યો હતો અને મિત્તે સુઝાવા તારથી રસેડી ઘટ અને મજા પુત લગામને ધારણ કરી અશ્વની ગતિનું નિયમન કરતો હતો. તેની કરોડી કેડની એક પાસ અનેક વીરજન્યના રક્તનુપાન કરતાંએ ન ધરાએડી સાક્ષાત્ સહસ્રમુખી શેવની પ્રથમ પત્ની નાગેણુ જેવી, મહામચત્ને મંદીરમાં આદ્યકાળને ગાટેજ શયન કરનારી ભદ્રકાળી જેવી અને મીયાનમાં છતાંએ ઘુંગટમાંથી લટકા કરતી પરકીયા જેવી સુવર્ણ અને રત્નથી ખચિત હાથાથી દળાએડી તરવાર લટક લટક લાટકી રહી હતી, તથા બિચ પાસ જોખી ઘામાંજ પ્રવિણ અને પાસા વદનમાંથી પણ પ્રાણુ-શેવાની સક્રિય ધરાવનર તમંચો એવો દર્શાવેલો હતો કે જાણે તેના કર્તેને પણ સંકા રહેતી હતી કે રજીને આકારણુ અનાથ ઉપર ઘા કરવાને આચાનક છૂટી જઈ તે કંઈ ન કરવાનું કરી બેસે. તેના શિર ઉપર ગુલાબી રંગના ફેંટો ફેંટો નાખી બાધેલો હતો જેનું મધ્ય કુમતુ મહુરની પેઠે કળા કરી રહ્યું હતું. તેણે અન્યવાગા કે સરી રંગના સજેડા હતા. તે મધ્ય કદનો અને કેસરી જેવો અંચળ હતો, પરંતુ તેની ઘમરઉપર સિંતાના ભારથી તેના અંતઃકરણમાં પામ લોચનાનો નિવાસ મકટ થતો હતો.

તેના અશ્વના પ્રસ્થેદમાં પથ પર ઉડેડી ધૂળ ચાંટવાથી જાણે અંદનથી અર્ચિત થયો હોય એમ તે દિસતો હતો. અને જોકે તેની ગતિ સત્વર હતી, જોકે તેના પાદ અસ્ખલિત હતા અને પથેત માંથી પડતાગંગાના ધોધ જેવા ફીણથી તેનું મુખ ધોવાતું નહતું તો પણ વખતે વખતે તેના ખોંખાર તેના શ્રમને સૂચવતા હતા, તેથી તેના ઉપર અતિથય દયા ભાવથી, અતિથય સ્નેહથી અને અતિથય લાગણીથી જતો જતો આ ડોઈ વન રાત્ર જેવો સુદર પુરૂષ પોતાના હાથથી તેને યાજી ઉત્તેજન તથા આશ્વાસન આપતો હતો.

જે કવચિત્ પોતાની મણીજેરી ચળકતી અને ખંજન જેવી ચંચલ આંખોને શન્ય લહૃદયથી વૃક્ષ ઉપર, પશુ ઉપર, પક્ષી ઉપર કે એવી કોઈપણ વસ્તુ ઉપર ફેંકતો આશ્ચર્યિતભવે તે પોતાના અધરને દાંતવતે દબાવતો હતો તો કવચિત્ તે એક એ ત્રણ અસ્ફુટ શબ્દો એવા બોલતો હતો કે આ કાળે જો તેની સાથેજ કોઈ સહચર હોયતો તેને માત્ર ઓડના ફૂંકાટથી તે કાંઈ બોલેછે એમ જણાય પણ શું બોલેછે તે વાત તો અધિકારમાંજ રહે. મહા બલ છતાં લાંબા પ્રયાણથી કે કાંઈ ચિંતાના ભારથી તેનાં વજ્ર જેવાં ગાન ઉપર શ્રમ બેઠેલો હતો તે જેમ ધર્મરાજ્યમાંથી કળી નાસે તેમ આરમ્ય પ્રદેશમાંથી નાશી છૂટવાને મથતો હતો.

જોકે ઘડિકમાં મનુષ્યના જેવા શબ્દ તેને કાને પડતા હતા, જો કે ઘડિકમાં તે પગના જેવા ધબકરા અને રથના જેવા રણકા સાંભળતો હતો. જોકે કિશોર વયનાં લાડીલાં બાગકોનાં મૃદુ હાસ્યના તથા ગદમણ ગદમણ બોલના ભાસ તેને યતો હતો અને જોકે ઘડિકમાં બાળુ ઉપરની ઝાડીમાંથી જાણે કાંઈ પડછાયો દબાતો હોય એમ તેને જાણાતું હતું તોપણ જ્યારે અથ્થ ઉભો રાખીને, ધબકતા લહૃદયને પ્રાણ સ્થિર રાખીને અને નયન નિશ્ચલ રાખીને તે આમ તેમ અને ચારે પાસ જોતો હતો ત્યારે તેની દ્રષ્ટિએ કોઈ મનુષ્ય પડતું નહતું તેથી મહા ઘાંઘાટમાંથી આવેલો તેના પ્રતિધ્વનિ હતો પોતાના ઉપર અસર કરેછે એમ ધારીને તે વધુ શેષ કરવાનો પરિશ્રમ છોડી દેતો હતો. તેમ આ પ્રદેશમાં કોઈપણ મકારનો ભય હોય એમ તો તેનો કલ્પનામાં પણ નહતું, કારણ જ્યાં દુરાચારી પુરુષને પણ સદભાવની ઉત્પત્તિ થાય, જ્યાં નાસ્તિકને પણ આસ્તિકતા મળે, જ્યાં કૂરજનને પણ દયા ઘેરીલે, ખરે જ્યાં સિંહ, વાઘ, વર, ભુંડ ઇત્યાદિ માંસાહારી પશુઓ પણ જાતિ સ્વભાવનો ત્યાગ કરી પોતાના આહારસ્થાને રહેલાં પશુઓને પણ સ્વચ્છંદ પોતાની જ સાથે રમવાદે એવા ગુરુ પ્રદેશમાં દુષ્ટાનો સંચાર સંભવેજ

શી રીતે?

• વગી આ અધ્યારનેનો કઈ મિજાજ વિચાર થતા હતા એટલે બહુ કરી પોતાની આગળ પાછળ શું વર્તે છે તેમાં તેનું અવહિત ધ્યાને ન હતું તેમ યથાસ્થિત બાન પણ નહતું. તેનામાં શ્રમભારને બદલે ઉત્કંઠાભાર પ્રતિક્ષણ આપીને પામતો હતો.

સર્વથા વામાક્ષીના દક્ષિણ તથા તેના વાત્મલ્યથી હરાયલા ચિત્ત વાળા વીર પુરૂષને પણ વિચોગાવસ્થામાં ચારુતા-દર્શન એ અગ્નિમાં ઘુત કે રાસવત્ જ છે. ચિરકાળના મયાણમાં, મજા અને મજાપતિ પ્રતિ પોતાનું કર્તવ્ય પરિપૂર્ણ કરવામાં તથા અરિવર્ગના લ્હદ્યમાંથી નિકળતી કીતને સંપાદન કરવામાં જો અહીં કાળ માટે સુખ-વર્ગ પરી જોની મિયાને પરી કરે છે તો શું તે ત્રણપટ સ્નેહનું વર્ધન કરવાને નહિ? શું પ્રેમના ઘાથી ઘનાયજ્ઞ પુરૂષના મગદા સબધી વિચાર વિચોગમાં પણ એકાગ્રતા નથી ધારણ કરતા? જો દુહસી ઉપર પ્રુષો મુંકી દિવસની ગણના કરવામાં કે હાથમાં સતાર લઈ ગિયુના ગુણનું ગાન કરવામાં અથવા મેનાસાથે પ્રાણુપતિનીજ વાર્તામાં કાળ ક્ષય કરવામાં વિરલ ભાગ્યશાળીનો જોગનમાં ઝૂકતી મગદાઓ સદે તત્પર હોય છે તો મહા યુદ્ધમાં નિકટ અરિના કારી અને લ્હદ્ય જોડક ઘા, ભૂખ, તૃષ્ણા, મજાગર અને પરિશ્રમ એ સર્વની સમગ્ર વેદના-સમયે પોતાની મનહર મિયાતી લ્હદ્યમાં વિરાજિત અલૈકિક ઈર્ષ્ય નયન સમક્ષ ધારણ કરતાં અથવા તેને સ્મરણ પથમાં આણનાં કે યા મરદ રૂસ અને મેગાળનો છવ્વતાં જતાં એ નથી અટકતો?

આ અવસ્થા આવે સ્થલે આ કોઈ વીરા અધ્યારની હતી. તેના-લ્હદ્યમાં તેની માંધી પ્રાણુ મિયાતી ઇર્ષ્ય વિરાજમાન હતી. અમુક દિવસ તે આમ ઉગી હતી, અમુક દિવસ તે આમ ઝાલતી હતી અમુક સમયે તેણે આમ આત્મિંગન દોર્યું હતું, અમુક સમયે ઈર્ષ્ય ન મ વદનથી રાસજ્ઞ આમ મદ્ર પુજતી હતી, શરદ્યુતમને દિવસ અગાસીમાં છૂટે કેશે હાથમાં સતાર લઈ ગાતાં ગાતાં આમ

લટકો કરતી હતી એવા વિચારોમાં તે નિમગ્ન હતો. જવાને દિ
વસો પુનઃ પુનઃ અસિંગન તથા ચુંબન કરતી વીણે મુખે “વેલા
આવજો” કહી પાછી ફરતાં વળી પાછી આવી એકવારને બાહ્યને
ઘણીવાર આસીંગન કરી વહેણ વળવાના સોગન આપી વચન
લઈ હૃદય અને શોકના બે ટાંડા અને ઊંતા અણોગાં નહાતી તિર્યગ્
જેતી ઉઘી રહેલી પ્રિયાના રાવે અંગના લટકા આ સમયે તેની
ચક્ષુઓ સમીપ આવી જતી તેને ગૂઢ તરફ ઝપાટામાં ખેંચતા હો
ય એમ અનુભવ થતો હતો. પરંતુ આ અનુભવમાં પણ તેની ભ્રુક
ટિની વદતા સ્પષ્ટ કરી આપતી હતી કે આજેને આજે સ્વધામ પ
ધારી લલનાના લાડના વાંઠ આખરાનુ અશક્ય જાણી તેના મ
નમાં નિરાશા ભરાઈ પેહી હતી અને તેથી કે કોઈ અન્ય કારણથી
તેને કાંઈ ઉદાસી થતી હતી. આવા રમણીય પ્રદેશમાં સર્વ સાનુ
કૂળ છતાં પ્રમદા પિતા પૂર્ણ નંદની પ્રાપ્તિનો ધ્યાન શાંતી? પણ
આ અશ્વારને તો “ક્યાં જાઉં” “શી રીતે પો’ચુ?” એવા વિચારોથી
રમ્યતાએ. પણ અવળી અસર કરવા માંડી તેથી પોતે જે ઉપર ચઢે
લોછે એવા શુરૂકશા વેગી અશ્વથી પણ હઝારપટ વધારે ત્વરાવા
ના મન રૂપી અશ્વને હવે રૂંધીને આરામનુ આવાહન કરવાને
તેણે નિશ્ચય કર્યો.

ચારે દિશાઓમાં હોંચી ત્યાંમુધી નજર ફેરવી પણ કંઈ પાર્શ્વ
કુટી જેવું જનસ્થાન પણ ન લાગવાથી છેવટ એકકદંબના ઘટ અ
ને રૂપાળા વૃક્ષ તળે મુકાગ કરી તેનીજ એક ડાળીએ અશ્વને બાંધી
પ્રથમ તેને તોખરામાં રહેલું ખાવાનું આપી પોતે રૂંધા કંદુઓ
જન કરી હાથનું હેશીકું કરી તે જરા આડે પડખે થયો, પરંતુ નિ
દ્રા દેવીએ તેના ઉપર એકદમ ધારણ ન ફેરવ્યું. પ્રથમતો નિરાશાના અ
ધકાર તેના ઉપર પડ્યો પણ પછી તેમાંથીજ ધીરે ધીરે રજનીમાંથી સૂ
ર્યવત્ આશાનાં ઉજ્જ્વલ કિરણ તેના મન ઉપર સુસણ પામવા લાગ્યાં.
“હજી વાયદો વીલ્યો નથી, હજી સમય છે, કાલે સવારે જરા બેળાસર

હડી સત્વર ચાલીશ, કાંત્રે અત્યાર પેહેલાં પ્રિયાની ખાહુ-વહીમાં
 ગુથાયા વિના રે'વાનો નથી" આવા આવા પવિત્ર તથા સહજ-
 અનેક વિચારેના ઊછળતા તરંગમાં તે શ્રમિત છતાંએ તરવા લા-
 ગ્યો. તેના મુખ ઉપર મંદ હાસ્યે રમત કરવા માંડી, તેની ખાંપણ તથા
 તેના આંસ ફરકવા સાચ્યા અને તેના વક્ષસ્થિતના ધૂમકારા નિયમિત થ
 યા. વેગાસર શયન કરવાથી વેહેલુ ઉત્થાન થતાં પ્રસ્થાન પણ વેહેલું થઈ
 શકે માટે પોતાની કમંડેના પત્ર જેવી અમુઓને સુવીસ્ત થતાં તેણે કંમ
 બનીજ સાથે મોંચી અને કમળે ભ્રમરને તેમ આ ભ્રમરે પોતાની કમળા
 નગઅંદર દબાવી રાખી પછી નિદ્રા દેવીના રત્ન ગડિત અને દુઃખ ર
 હિત શાંતથી પણ સો ઘણા શાન્ત પારણામાં પોઠણ કીધું.

પણ અરે! આ આશા! તું કેવી ધુનારી છે? તે કેટલાને કળ્યા
 તારી ચુકિતચોની કંઈ સીમા! તારા આશ્રિનોને ફસાવવાની તા-
 હારી કંઈ નિપુણતા! અરે! અધવચ વરત કાપવામાં તાહાર કંઈ આ
 તુર્ય! સર્વથા તું અદ્વિતીય છે! આ સંસારમાં જે માયા એ ઇશ્વરે એક
 બતની પાશ રચી છે તો તુંરૂપી પાશ રચવામાંજ તેણે પોતાનું મ-
 હત્વ બતાવી આપ્યું છે. જે સૃષ્ટિ સર્વ શક્તિમાન ઇશ્વરે સ્વેચ્છાથી
 બનાવી છે તેવી એકતો શું પણ હજાર લાખ અગણિત સૃષ્ટિઓ તું
 તાહારા એક તરંગમાંજ બનાવી દેજો અને તે સર્વને લય પણ સ
 મત્વરાથીજ તું આણેછો જે દગો અને વિશ્વાસઘાતનાં મહા પાતક
 રૂપી દાપ તાહારામાં નહોય તો તું સર્વતઃ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય
 અને પૂજવા યોગ્ય છે. પરંતુ આ મહાન દાપોથી મુક્તિ તો તું તુચ્છ
 અને અવિશ્વસનીય તથા અકારી થઈ પડી છે. ખરીવાત છે કે આણ
 જોલાવ્યે તું કોઈની પાસે જતી નથી, ખરીવાત છે કે દુઃખિત અને નિ
 રાધારને અલ્પ વાર તો તું જોડો કે ખરો પણ આધાર આપે છે પણ
 તાહારામાં કંઈ એવો શુણ છે કે સાધુથી અસાધુ દિગ્ગતીથી પતિત
 ધનીથી નિર્ધન અને સુખીથી દુઃખી સહુકોઈ, કોઈ નહિતો કોઈ મસજો
 પણ તારે આધીન થયા વિના રહેજ નહિ. અને જ્યારે આંતુ પ્રાંઠ

જ મજે છે કે જેને તમે આપો છો. (લગાર આટકીને) હાય !
કોને કહું. કેવી રીતે કહું, કોણ સાંભળે, અને સાંભળે તો સમજે
કોણ હા !

ગઝલ,

મર્યા કરે જગત વિયોગિની શું જાણે પ્રેમ
સમજે કહી કયા શું જાણે કોઈ નં પ્રેમ નેમ. ૧

વણુ વાંદ કરે રાડ કેમ જગ પ્રતીતિ યાય
ક્યમ બેઠી મૈન પૂછે પ્યારા દેવો હતર કેમ. ૨

મર્મની પીડા ન કોઈ જાણે હે પ્યારા
કોને કહું બેસી રહું હું સેવસાવી નેન. ૩

ચિત્ત બજે કો ન જાણે સર્વ છે અજાણુ
શુંજે ન કયા કોઈ કહી, કો સમજાવું કેમ. ૪

કુળ તણી મરગદ છાંડી છાંડી સોઠ લાજ
તન મન ધન અપિયુ છે ધાપો પ્રેમ નેમ. ૫

પણુ પ્યારા તમે તો સાંભળયા યાજાં છો ? આશ્ચર્ય છે કે તેમ જીને
અમારી આ ગતિ યાય પ્યારા ! જેને નાય નહીં તે અનાય કહેવાય છે.
(આંખમાંથી આંસુ ગરે છે.) વાહાલા ! આવી ગતિ કરવી હતી તો
લાજન્ય કેમ લગાડી.

કુહા.

મહો મહાધવી લાગિ કંઈ, વરા દીધું મુજ મન
નેન લગાવિ વધારવા, પ્રીતિ દીધું વચન. ૧

હવે થયા નિરમોહિને દીધું આ પરિણામ
પ્રિતિ નિભાવિ નહિં હતી (તો) ક્યમ કિયું અંદનામ. ૨

પ્યારુ તમે નિરમોહી છો. હા ! તમને મોહ પણ નથી આવતો ?
(આંખમાં આંસુ લાવીને) પ્યારા ! જે પ્રથમ સુખ આપે છે તે પાછ-
ળથી આટલું સનાયતા નથી તો તમે કેમ સંતાપો છો ? હા ! હા !

રાગ ઝોખાહુરણની ચોખાઈ ત્રિતાળની.

મને લાગ્યું તમાર પ્યાન,

તમે રહો દૂધી અંતર્યામ.

દસી જોડ્યા નહીં કાંઈ દીન,
 દુરથી લલચાવે છે દીન.
 નહીં આવે દયા તમ જીરે,
 દાસી રોજ તમારી જીરે.
 કાગને પેહેલું બતાવ્યું સુખ,
 ગુપ્ત રહીને મને દો દુઃખ.

૨

૩

૪

હા ! શું તમને લાજ પશુ નથી આવતી ? લોકોને સાત ડગલાંનો સંઘાત થાય છે તો તેને જન્મ સુધી નબાવે છે. તમને નિત્યની પ્રીતિનો પશુ આધિભાવ નથી શું ? ના ના, તમારો તો એવો સ્વભાવ નહોતો, એ તો વાત જુદી છે. એ વાત જુદી છે કે તમે પોતે જ જુદા છો ?

દાદરો દુગા લોચન મદ માતિયાં. એ રાહ.

લાજો લાજોરે હો ખારા સુંદર સ્યામ,

નવલ વધાર્યાં વ્હાલા પ્રેમ દામ.

લાજો લાજોરે હો

સ્થામા વિહારી, ઇચ્છના વિહારી,

મુગ દેગના વિહારી તમે સ્યામ.

લાજો લાજોરે હો

દાસી મેરે જીરી જીરી, યમ ખરાબ પુરી પુરી,

તોયે સુધ ના લ્યો તમે સ્યામ.

લાજો લાજોરે હો

નાથ ! જો આવી ગતી કરવી હતી તો પહેલેથી જ વિચાર કરવો હતો.

રાગ કાલીંગડો, માડ, આસાવરી અગર બેરવી.

કહે છે હરી સહુ તમારાં તમારાં, તમે ના લ્યો સુધ મુજ ખારા.

કહે છે હરી

રાખો વિરદ હરી હો તમાર, હું તો કાંઈ ન સોચું ખારા.

કહે છે હરી

યાયાનુ તે તો યે મયું પ્રીતમ, ક્યમ પાડુ હું આંસુ ધારાં.

કહે છે હરી

પાણી પીને પછી ઘર પુછવું, એ કોણ વિદેશના ધારા.

કહે છે હરી

પાણુનાથ ! (આંખોમાં આંસુ આંધો ગયાં) અરે નેત્ર તમે ત.

માર કઈ બોલશે.

હુહા.

પ્રાણ પિયુ શું જઈ ગયાં હવે કોને જાણ;

લાલ તજી કાણ એકમાં, કેમ ચણાઈ અણેક

૧

હવે ધરો ધીંગલ નહો, રૂનો મળાજીવાર;

આખો રૂબ નિજ કૃત્યનાં, દો વ્યવસ્થાને પ્યાર.

૨

પણ તાય ! હવે એને બંધુ કોણ સાથે લાગશે કે જોડે, દેખી એ
ધીરજ ધરશે ? કેમકે અમત પીને હવે વિષ કેમ પીશે ?

સાધેયા હુમરીમાં ગતારો.

નિયતી વિધુડે જગ સનું ચું હવે શું કરીએ કંઈ પેખિયેશું

સુખ સંગમ ત્યાગ કર્યો તમ મંગ એ તુરંત યદી અવરેખીએશું

જ્યાહીરતા વ્યવહાર તહા કહો કમન લેખ પરેખિયેશું. ૧

જે અખ્યાં તમ મેઘ વગેરે પ્રિય તે અખ્યાં કહો દેખીએ શું.

તેથી નેત્ર, તમે તો હવે બધજ રહો. (અચળથી આંખ દાંડી દે છે)

(વન દેરી, સધ્યા, અને વર્ષા આવે છે)

સા—અત્રી વનદેવી, આ કોણ આંખો દાંડીને એકત્રી નિર્ગળ વનમાં
બેસી રહી છે ?

વ. દે.—અત્રી શું તું નથી જાણતી? એનો રાગ ચંદ્રબાનુની પુત્રી
ચંદ્રાવલી છે.

વર્ષા—તો અત્રીયાં કેમ બેસી છે ?

વ. દે.—દેવ જાણે (વિચાર કરીને) હા હા જાણું. અત્રી એનો રાગ
અત્રીયાંજ બેઠી બેઠી જકયા કરે છે અને એને આ વનના રવાગિની
પાછળ આવરી જતી ગઈ છે.

વર્ષા—તો ચલ એને કાંઈ પૂછ.

વ. દે.—આલ

(ત્રણે જણ પાસે જાય છે.)

વ. દે.—(ચંદ્રાવલીના કાન પાસે) અત્રી મારી વનરાણી ચંદ્રાવલી ! !
(જરા અટકીને) રાગ રાગ, સાંભળતીજ નથી (તાણીને) અરે
મારી પ્યારી રાખી ચંદ્રાવલી ! ! (કાંઈ અટકીને) હાથ હાથ,
એતો દેખા મુની મજ ગઈ છે, હવે કેમ સાંભળશે, (વધારે તાણી
ને) અરે નથી સાંભળતી મારી લાલકરી ચંદ્રાવલી !

ચ—(આંખ બંધજી રાખીને) હાં હાં, અલી એમ બુમ પાડીશ તો ચોર નાશી જશે.

વ. દે.—કયો ચોર ?

ચ—માખણનો ચોર, ચીરનો ચોર, અરે મારા ચિત્તનો પણ ચોર.

વ. દે.—તે ક્યાંથી નાશી જશે ?

ચ—વળી બોધ્યાં કરે છે ? અલી, મેં મારી આંખોમાં બંધ કરી રાખ્યા છે તે જો તું બોલીશ તો નિકળી નાશી જશે.

વ. દે.—(ચંદ્રાવલીની પીઠ ઉપર હાથ ફેરવે છે)

ચ—(જલદીથી ઉઠી વનદેવીનો હાથ પકડીને) કહો પ્રાણનાથ હવે ક્યાં જશો ?
(વનદેવી હાથ છોડાવી દધને એક તરફ અને વર્ષા રાધ્યા બીજી તરફ વૃક્ષની પાસે જતી રહે છે.)

ચ—હીક, શું થઈ ગયું ? એમ હલ્કામાંથી નિકળી જાઓ ત્યારે તો નાણું ? તમે હાથ છોડાવી લીધો તો શું થઈ ગયું ? હું તો હાથ છોડવાની ગયો. હા ! ! હીક પ્રીતિ નિભાવી.

(વનદેવી ચીસોદી જળવે છે)

ચ—જુનો, દુષ્ટ મારો હાથ છોડાવી નાશી ગયો. હવે નથી જણાતું કે ક્યાં ઉભો ઉભો વંશી વગાડે છે ! અરે ! છળ ! ક્યાં છીપ્યો છે ? બોલ બોલ કે જવતા જવતો બોલવાનો નથી. (લગાર ઓંટકીને) ના બોલીશ. હું મારે હાથે પત્તો લગાવીશ. (વનના વૃક્ષોને પુછેછે) અરે વૃક્ષો બતાવો, મારો હુમ્મર ક્યાં રાંતાયો છે ? અરે મોર કેમ બોલતા નથી ? નહીં તો રાંત્રીએ તો બોલી બોલીને મારાં પ્રાણ ખાઈ જતા હતા, કહો એ ક્યાં સંતાઈ રહ્યો છે ? (ગાય છે)

ગજલ—તેરે નેનાને મુજકો દીવાના કોયા, એ રાહ.

હે વન વૃક્ષ કહો દીકો મારો પ્યારો સ્યામ,

મયો હાથ છુડાવી કહાં ન જાણું સ્યામ.

અહો અંજ નિંજ ને દદમ જતાવો મને,

કઈ દીકો મોહન મન. સણો મુજ સ્યામ.

અહો કુંજ વન-લતા નિપુંજ પ્રશ પ્રહુ,

કહો દીકો મનોહર કઈ સંદીર સ્યામ.

જમુના અહો ખગ મૂગ ગોવરધન ગિરી,
 દિહો પ્રાણુનો નિવાસ હરી સુંદર સ્યામ.
 (એક એક જાડને ગળે વળગે છે)

(વનદેવી ફરી સીસોટી બળાવે છે)

ચં—અહા જુવો. પણ ઉભો ઉભો પ્રાણુ પ્યારો મને બોલાવે છે. તો ચા-
 'તો એમજ ચાલુ (પોતાના ધરણી ઠીક કરે છે)
 (વચં અને સંધ્યા પાસે આવે છે.)

કવિત. ગમે તે રાગના ચોતાસમાં ગવાશે.

વર્ષા—(હાથ પકડીને) કહાં ચાલી સાજીતન

ચં—પ્યારાના મિલન કાજ

વર્ષા—કહાં ઉભી છે તું

ચં—પ્યારા તણું આતો ધામ છે;

વર્ષા—તું કહે છે મુખ ચકી

ચં—પ્યારા પ્રાણુ પ્યારા મુજ

વર્ષા—કામ શું છે

ચં—પ્યારાને મળવા તણુ કામ છે;

વર્ષા—કહે ચખી કોણુ છું હું

ચં—મારા પ્રાણુ પ્યારા છોજ

વર્ષા—કોણુ છે તું

ચં—પ્રીતગની પ્યારી મારું નામ છે;

ચં—(આશ્ચર્યથી) પુછેછે રાખી અનેક હતર જતાવતીએ

આજ એક રૂપ જુવો સ્યામા યઈ સ્યામ છે. ૧

(વનદેવી આવીને પાછગથી ચંદ્રાવલીની આંખો ડાખી દેછે.)

ચં—કોણુ છે, કોણુ છે?

વ—હું છું

ચં—તું કોણુ છે?

વ—(રાખી આવીને) હું છું તારી રાખી જન્દા.

ચં—તો હું કોણુ છું.

વ—તું તો માદારી પહાલી રાખી ચંદ્રાવલી છેકની? તું તો બાન વગરની
 ધઈ ગઈ છે.

ચ—તો હું એકલી વનમાં શું કરી રહી છું?

વ—તું તારા પ્રાણનાથને જોણી રહી છે.

ચ—હાં પ્રાણનાથાં હાં ખ્યારાં એકલી મુકીક્યાં જતા રહ્યાં નાથાં આ-
વુંજ કરવું જોઈતું હતું ખ્યારા આ વન વિરહનું દુઃખ કરવા નિર-
મ્યું છે કે તમારી સાથે વિદાર કરવાને? હાં હાં

રાગ બિહાગ, ઝીંઝોટી.

આમ ગતિ જો કરવી હતી, (જે ગણ્ય વાંચે)

તો નિજ મૂળ યકી મુજ પ્રીતમ, રસ વાત ન કરવી હતી આમ ગત ૧
જણ્યું હતું જે પ્રીતિ નિભશે, અંતે જીવોને આમ વીતી. આમ ગત ૨
એથી ઉત્તરી કીધી વિધ એ, કાંઈ નથી નહીં મુજ પ્રીતિ. આમ ગત ૩
મુજને વિસારી ગતમ રહ્યા છે, લીધી છે અવલ ગતિ. આમ ગત ૪
શું ધાકું યજ ગયું શું છે, આજે નહીં મુજ મંદ મનિ આમ ગત ૫
વ—(આંખોમાં આંધુ લાવે છે) વદાલી આમ છેઃ વદારાઈ શું જાય છે?

જો તો ખરી, આ રાખી ઉભી છે તે શું કહેશે?

ચ—એ કોણ છે?

વ—(વર્ણને દેખાડીને આ ગારી રાખી. વર્ણ છે.

ચ—એ વર્ણ છે? તો હાં તે ગારા આનંદન ક્યાં છે? હાં મારા વદાલા
વદાલા ક્યાં વરસી રહ્યા છે? ખ્યારા ગરજનું અહીં અને વરસનું
ખીજે કહાં

કુમરી જંગલ ઝિંઝોટીનો.

દેજો સ્વામજિ સરસ મોહની મરત, આંખરલીશું પીયુ દેખાવીએ. -
આતકિલી ગરે ખ્યારી - મિયા જળ. રૂપ-પિયુષ-કરી પીવડાવીએ;
પહેરી પટા પીત લરી અહીં આવી જીવો ચરુધા ચળા ચગાવવીએ;
આવી અહીં ધન આનંદ નેહનો મેદ પિયુ અતિસે વરસાવીએ. - ૧
ખ્યારાં ગાળે કે ના ગાળે, પણ આતકાની તો તમારા વગર સ્ત્રી-
જ ગતિ નથી, કેમકે એવું કાળ સાંભળજે કે આતકે સ્ત્રીનું લેખ પીધું
ખ્યારા તમે તો એવા કશ્વગાય સમુદ્ર છે કે કેવળ લમે જાગના ગાગવા
ઉપરથી નદીનદ બરી દો છે; તો આતકની એકે નાની રાખી અંધ વર-
વામાં શો, શ્રમ, છે? કેમકે ખ્યારાં દુઃખે જીવતાં પડી નથી કે કોઈ પાવ. રો;

શ્રીકૃષ્ણો જયતુ.

પૂર્ણિમા દોલોતસવ નિર્ણય.

શ્રીનાથદાસના મુખ્ય પીઠાધિપતિ શ્રીચામરિયમ શ્રી ગોવંદનવાવડ
મદાગન દીઠ યને આનુ ધરા દોલોતસવો નિર્ણય કામી મુદ્દ પુનમની
તિથિ વાગને મ્યે છે તેન નિર્ણય આગત માર્ગે શ્રીમદેવાન બદામાર્ગ પ્ર
મિદ પડિન શ્રી મદનાસાહ્યે અગાકા મ્યે છે તથા નીચેના વિદાનોએ
તેમા સમતિ આપીડે —

૧ રાત્રીગમ રાત્રી બોડમ.

૨ વૈષ્ણુ સાચાં બાવ

૩ રાત્રી ગમચક વામુવ

૪ જાત્રીકા બીમાચાં

૫ કાસીપુત્રિ નિરાત્રી પડિત સકર દ્યાનુ

૬ ગાત્રી નુડોડ

૭ ગાત્રી વેણીરામહ.

આ નિર્ણયના મગ્નૂત તથા હોદી પત્રો અમાગ દપર શ્રી મુદ્દ
દારથી આપ્યા છે તેનો મક્ષેપ સાર મરાન પ્રમિદ કરીએ હોએ જે
નિ મકપજો મર્ વૈષ્ણુનો અગીમર કગે એવી આના છે જેમને વધારે
પુત્રામે તથા નિમેપ પ્રમાણો વેઈતા દમે તેને અમારે ત્યાંથી મગે

નડિયાદ
બારતીબૂપન્યુ બોદીમ
કૃષ્ણ મહોદય સાખા
તા ૨૧-૨-૮૩

બાલાશંકર હ. કથારીયા.
શેહ. સાંકળચંદ મગનભાઈ.
(તંત્રીઓ કૃષ્ણમહોદય.)

શાસ્ત્રાર્થ.

આ વર્ષના દોષોત્સવના સંબંધમાં ઘણો ખુમાટ ઉઠ્યો છે. તેથી આ-
ગે પ્રસિદ્ધ વૈષ્ણવાચાર્યના મતને અનુસરી અપ્રમાણ નિહંચ આપીએ, તે
સર્વ નિરાશી વૈષ્ણવ જનો માન્ય કરશે એવી આશા છે.

કેટલાકનું એમ કહેવું છે કે જે તિથિએ ઉત્તરાશ્વિની નામનું ન-
ક્ષત્ર હોય તે તિથિ દોષોત્સવસાથે નિર્માણ કરેલી છે. સારાંશ નક્ષત્રનો તે-
ઓ આશર કહેશે. અન્ય પક્ષનું એમ માનવું છે કે શ્રાવણ સુદ પૂર્ણિમા
એજ દોષોત્સવ કરવો. આ પક્ષ અગ્રને સર્વ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત રૂપે અંગી-
કાર કરવો ઉચિત લાગેછે—તેનાં કારણ (૧) પુરાણાદિ ગ્રંથોમાં પૂર્ણિમા
બોધક વાક્યોનું આદ્ય. (૨) નક્ષત્ર બોધક વાક્યોનો અભાવ. કદાચ નક્ષ-
ત્ર બોધક વાક્ય એકાદ મળી આવેછે તોપણ ત્યાંપણ પૂર્ણિમાના દિવસનું
નામ વિશરી જણાયું નથી, તેથી તેવાં વાક્યનું તાત્પર્ય પૂર્ણિમાના સમર્થન-
માં પર્યવસાન પામે છે. ૩ આજ પુરોનો સમતિ. આ ત્રણ કારણોનું સ-
વિસ્તર વર્ણન કરીએ.

(૧) નીચેનાં વાક્યો પૂર્ણિમાના સમર્થનમાં છે.

यद्यप्ययं भक्ति योगे नेच्छति त्वां समर्चितुम्

तदाज्ञापय येन त्वां भक्ति योगेन भावयन् ॥

देशकाल व्रतार्थश्च तथा नानो पंचारकैः इत्यादि

(સ્કંદપુરાણ ઉત્કલખંડ પુરુષોત્તમ મહાસ્મ્ય ૨૯ અધ્યાય)

ભાવાર્થ—અહીંએ પ્રભુને પ્રાર્થના કરી કે આ ઈન્દ્રદ્યુમ્ન નામ-
ના રાજાને અનેક જન્મની બંધિતથી આપના દર્શનનો લાભ થયોછે. તો-
પણ વિશેષ બક્તિયોગનું આચરણ કરવાની તે ઇચ્છા રાખે છે. તેને સે-
વાના દેશ તથા કાલ દેવા પ્રકારના અંગીકાર કરવા તે કૃપા કરીને કહેા.
વળી દેવાં યજ્ઞ તથા સેના સામર્થ્ય વડે આપ પ્રસન્ન થાઓછો તેપણ નિ-
ર્વંશ કરો. ત્યારે તેના ઉત્તરમાં ભગવાને કહ્યું કે—

फाल्गुन्यां क्रीडनं कुर्या दौलायां मम भूमिप (શ્લોક. ૪૯)

ભાવાર્થ—દેરાન્ન શ્રાવણમાસની પૂર્ણિમા ઉપર મારો દોષોત્સવ કરવો

(૪) જમિનિએ ઉત્સવના સંબંધમાં કહ્યું છે કે.—

ચતુર્દશીની (પછીના દિવસના) પ્રાતઃકાળમાં ગોવિન્દની શુભ મર્તિતુ મેવન કરવું વિગરે.

(ગ) ફાલ્ગુને માસિ કુર્વિતિ દોલારોહણ મુત્તમમ્
યત્ર ક્રોઢતિ ગોવિન્દો લોકાનુગ્રહણાય વૈ ॥

[ઉત્સવમત્તાન અ. ૪૨. શ્લો ૧.)

અર્થ—ફાલ્ગુના છેલ્લા એકલે પૂર્ણિમાને દિવસે દોલારોહણ કરવો કેમકે તે દિવસે પ્રભુના લોકના અનુગ્રહણ સાર કીડા કરે છે.

(ઘ) નરો દોલાયિતં દૃષ્ટ્વા ગોવિન્દં પુરુષોત્તમમ્
ફાલ્ગુન્યાં પ્રયતો ભૂત્વા ગોવિન્દ ભવનં વ્રજેત્ ॥ इत्यादि
(ब्रह्म पुराण ज्येष्ठी प्रशंसकाध्याय.)

સાધાર્થ—ફાલ્ગુની પુનમે પ્રયત્ન પૂર્વક ભગવાનના મંદિરમાં જવું તથા ત્યાં દક્ષિણ દિશા ઉપર આવી રહેલા દોલમાં જુલતા પ્રભુજીનાં દર્શન અવશ્ય કરવાં, કેમકે તેથી અનેક દોષ દૂર થાય છે.

(૨) હવે નક્ષત્રના પ્રમાણમાં માત્ર એકજ વચન નીકળી આવે છે.

તપસ્યે માસિ રાકાયાં યદોત્તરા ફાલ્ગુની ભવેત્

તદા દોલોત્તવઃ કાર્ય સ્તચ શ્રીપુરુષોત્તમે ॥

ફાલ્ગુ મહિનાની પુનમની પાસે બ્યારે ઉત્તરા ફાલ્ગુની નક્ષત્ર હોય ત્યારે દોલોત્તવ કરવો.

જો કે આ શ્લોકમાં “રાકાયાં” શબ્દનો અર્થ “પૂર્ણિમામાં” એમ થાય તો પણ ઉત્સવમત્તાન નામના ગ્રંથમાં સાતમી વિભક્તિનો અર્થ “સમીપતા” લેવો એમ કહ્યું છે તેથી શ્લોકનો સચિત્તર અર્થ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે થાય. સારામ પામે નક્ષત્ર હોય તો તિથિનો આગ્રહ નહિ આ શ્લોકમાં પણ ફાલ્ગુ માસ તો પડેલેજ છે તેથી કદાચ ચૈત્ર માસના ઉજ્જવલની પડવાએ ઉદયકાળમુદિ ફાલ્ગુની નક્ષત્ર આવતું હોય તો પણ ફાલ્ગુ માસમાં આવ્યું સમજવું પરંતુ ચૈત્ર વદ ત્રીજે દોલોત્તવ કરેલા એમ હાલે જે વાત ઉપડી છે તેમાં ફાલ્ગુ મહિનાનો અશ પણ આ વાચ્ય પ્રમાણે કયાથી રહ્યો ? જેમ “રાકાયાં” શબ્દમાં સાતમી વિભક્તિનો અર્થ સમીપતાનો બતાવ્યો છે તેવો અર્થ “તપસ્યેમાસિ” નો અર્થ મત્તાનમાં બતાવ્યો નથી. જો તેમ હોત તો કદાચ ચૈત્ર વદ

ખીનનો ઉત્સવ સંભવે પણ ખરો. વળી વાક્યોના બસાબસનો વિચાર કરતાં, જે અર્થનાં વાક્યો વધારે મળે તે પ્રમાણુ ભૂત ગણવાં, તથા જેનાં આછાં મળે તેનો વિવેકથી વિરેધ સંભાવવો, કેમકે શાસ્ત્રકારોનો એવો વિરેધ રાખવાનો ઉદ્દેશ હોય નહિં. આ નક્ષત્ર વિધાયક વર્કથમાં પણ પૂર્ણિમાનો શુદ્ધ મઠી દેવામાં આવ્યો નથી. તે પણ લક્ષમાં રાખવું.

(૩) હવે વિશ્વાસપાત્ર વૈષ્ણવની સંમતિનો વિચાર કરીએ.

(ક) અથ ફાલ્ગુન પૌર્ણમાસ્યાં પર્ણિમાસર્માપ ઉત્તરા ફલ્ગુન્યાં વા દોલોત્સવઃ કાર્યઃ॥

અર્થ—ફાલ્ગુની પુનમે અથવા ફલ્ગુની નક્ષત્ર પુનમની પાસે આવતું હોય તો તે દિવસે દોલોત્સવ કરવો. પરંતુ પુનમથી પંચવાડીઆને અથવા વધારે અંતરે નક્ષત્ર આવતું હોય તે દિવસે દોલોત્સવ નકરતાં પૂર્ણિમાએ કરવો.

(લ) અથદોલોત્સવઃ સ ચફાલ્ગુન પૌર્ણમાસ્યાં પૂર્ણિમા સર્માપ વર્તિન્યાંપુત્તરા ફલ્ગુન્યાં વા કાર્યઃ [નિર્મયરામકૃત નિર્ણય]

અર્થ—ઉપરના વાક્યમાં બતાવ્યો તેનો તેજ છે.

ઉપર પ્રમાણે ત્રણ કારણોથી પૂર્ણિમાનો દોલોત્સવ સિદ્ધ થાય છે. મારે તે દિવસ અગીકાર કરવો. વળી કેટલાક એવી શંકા ઉઠાવે છે કે ઉત્સવ નિર્ણયમાં જે કે માસ પૂર્ણિમાન્ત ગણવો એમ કહ્યું છે તોપણ દોલોત્સવના સંબંધમાં તો અમાન્ત ગણવું કરીએ તો શો દોષ? એના સંબંધનમાં એજ કહેવાતું કે કપોત કલ્પના આવી બાબતમાં ચાલે નહિં. જે શાસ્ત્ર અર્થ સ્થાપે તેજ ગ્રહણ કરાય. ત્રીમુખે ગીતામાં કહ્યું છે કે—

તસ્માચ્છાસ્ત્વં પ્રમાણંતે કાર્યા કાર્ય વ્યવસ્થિતૌ ।

જ્ઞાતા શાસ્ત્ર વિધાનોક્તં કર્મ કર્તુમિ હાર્દસિ ॥

અર્થ—ક્યું કાર્ય કરવું તથા ક્યું ન કરવું એવી કાર્યકાર્યની વ્યવસ્થામાં શાસ્ત્ર પ્રમાણુ છે. જે કાર્યમાં શાસ્ત્ર પ્રમાણુભૂત હોય તે કાર્ય કરવું; અન્ય નહિ.

છેડી પારે અમે સર્વે વૈષ્ણવોને સંચના કરીએ છીએ કે આ વર્ષે દોલોત્સવ ફાલ્ગુ શુદ્ધ પુનમને દિવસે વર્તાવવો જોઈએ.

બારની આપણુ એકીસે
નરિઆદ.

કૃષ્ણમહોદય શાખા.

બા. ઉ. કંથારીઆ.

સાં. મ. પરીખ.

ધર્મ સંરક્ષણ પ્રયત્ન.

શ્રી નડીઆદમાં ગોસ્વામી શ્રીમદ્ગોકુલનાથજી મહારાજના અધ્યક્ષપણા નીચે મળેલી સભાના હેવાલ.

લખવાને હવે થાયછે કે ધર્મ તો, વૈષ્ણવ ધર્મ એ વિષય બાપણુ સાંભળવાને 'તા ૨૫-૩-૯૩ ને વાર રહેલેને રોજ વડેકુલે સાત સ્વરૂપની હવેલી (જુની હવેલી) માં શ્રીમદ્ગોસ્વામી શ્રી ગોકુલનાથજી મહારાજના અધ્યક્ષપણા નીચે મોટી ગંગાવર સમસ્ત વૈષ્ણવની સભા ને કૃષ્ણ મહોત્સવના તાંત્રી શેઠ. સાંકળચંદ મગનભાઈના નિમંત્રણથી મળી હતી આસારે ૫૦૦-૭૦૦ વૈષ્ણવોની હઠ જાગી હતી. આ સમયમાં અધ્યક્ષ સ્થાને શ્રી ગોસ્વામીજી ખીરાજીને તેમની શાનિધ્યમાં બાપણુ ક્રાંતિઓ બાપણુ કરે એ બીના અમારા જણુવા પ્રમાણે પહેલી વારકીજ છે.

રા. રા. રણુછોડલાલ મનરુપરામ માજી પોલીસ હસ્તેકર રા.રા. ગોકુળદાસ દારકાંદાસ બી.એ. રા. રા. છોટાભાઈ પુરુષોત્તમદાસ બીન વિદ્યાર્થીદાસ દેશાઈ તથા રા. રા. મગનભાઈ અબ્દાલાલ ભોણાભાઈ સાહેબ તથા રા. રા. બાળાશંકર ઉદલાસરામ કંથારિઆ. તથા લાલભાઈ મુળજી માઈ ઋણિમિપલ કમીસ્તર તથા દામોદરદાસ ભવાંનીદાસ માંજી ઋણિસિપલ કમીસ્તર વિ. તથા ગંગીત શાસ્ત્રી રામેશ્વરજી હીરજી જાની તથા શાસ્ત્રી જમીવતરામ હરગોવિન્દ વિગરે ધણુ ગૃહસ્થો હાજર હતા. મહાનના દરવાજા આગળ ધગીરા જેન્ડ હાજર રાખવામાં આવ્યું હતું. સભામાં ધણુ લોકો બરાયા બાદ મહારાજ થીને પધરાવવા શેઠ. સાંકળચંદ મગનભાઈ તથા શાસ્ત્રી જમીવતરામ હરગોવિન્દ તથા રા. રા. બાળાશંકર ઉદલાસરામ કંથારિઆ વિનતિ વાસ્તે ગયાં હતા. પોતે તે વિનતિ આદર સહીત સ્વીકારી સભામાં ખીરાજી સમ્બાધિતને સ્થાને ખીરાજીયા હતા તે વખતે સમસ્ત વૈષ્ણવોએ શ્રી 'ગોકુલનાથજીને' એ હવે જનક શબ્દો કયાં હતા, તેનો ધ્વનિ આખી સભામાં માજી રવો હતો. પશ્ચાત્ શ્રી ગોકુલનાથજીની આજ્ઞા લેઈ શેઠ સાંકળચંદ મગનભાઈ સહિઆનમાં સ્વકૃત કાવ્યો વાંચી સંભળાવ્યાં હતા તે નીચે પ્રમાણે. પ્રથમ કાવ્ય નીચેનું વાચ્યું હતું.

દાદારા.

વૈષ્ણવને આજા કરો વાંચે ધર્મના પ્રય,
ધર્મ નતવના જાનથી કુટે હૃદયના ૫૫.

શ્રી વલ્લભકૃપાને વીનંતિ.

રાગ યથારુચી.

શ્રી વલ્લભ કૃપાતંત્ર, જય જય શ્રી વલ્લભ કૃપાતંત્ર પુણી સ્નાનતું દાન કરિ કરો શુદ્ધ હમારાં મન	જય જય ૧
ઐત રમાને બને ગાર્ગમાં તવ માર્ગ છે ઐત, ઐત નામ પડયુ તે શાથી? શ્રુતિથી કરો બોધ.	જય જય ૨
આચાર ને વિચાર તણો શો હેતુ છે જગ માંહ, શેવાતણો પ્રયાર સુખ્ય છે કારણ શું છે ત્યાંહ.	જય જય ૩
શ્રુતિ રમુતિ ગીતા ભાગવત્થી પ્રમાણ હોયે જોહ, તે થકી સમન્તવે અમને મંગળાદી શુદ્ધ એહ.	જય જય ૪
લૌકીક સુખ સરવે પળાયે જગ બધન છુટી જાય, વલ્લભિ ધર્મની ખુબી ઘણીએ અન્ય ધર્મે નવ થાય.	જય જય ૫
એ ધર્મની સરવે ખુબીએ સમજાવવા સશક્ત, આત્મા કરો વિરક્ત વૈષ્ણવને બોધ કરે બહિષ્ શાસ્ત્ર.	જય જય ૬
માર્ગી પુસ્તકોનો શોધ કરીને સંગ્રહ કરો જરપુર, ગુર્જર બાપ્ય કરાવો તેહનાં ઘણી તેની છે જર.	જય જય ૭
પુસ્તકો સર્વ પ્રસિદ્ધ કરાવો વાંચવાની છે જર, આત્મા કરો સદુ વૈષ્ણવજનને જ્ઞાન વધે જરપુર.	જય જય ૮
અનાયાસે માસીક પત્રો કાઢે કો વૈષ્ણવ જન, આત્મા કરો નિત્ય નિયમે વાંચે થાયે મન રંજન.	જય જય ૯
સાંકળ કર જોડી ક્યે છે આપના દાસનો દાસ, માર્ગ સિદ્ધાંત જાહેરમાં લાવી વૈષ્ણવની પુરો આરા.	જય જય ૧૦
બીજુ કાવ્ય પોતાના બાપણની સમાધી વખતે વાંચવાનું હતું તે પ- છીથી વાંચ્યું હતું તે બાપણની સમાધીમાં આવશે.	

શેઠ. સાંકળવ્યંદ મગનભાઈનું ભાષણ.

દયાસિન્ધુ શ્રીમદ્ ગોકુલનાથજી મહારાજ અને કૃપાળુ વૈષ્ણવો ! હું આ-
પની સમગ્ર ધર્મ તથા વૈષ્ણવ ધર્મવિશે મારી અહમતિ પ્રમાણે મોક્ષવાની
રત્ન લઉં છું. પ્રથમ તો ધર્મ એટલે શું? શાસ્ત્રમાં તેનો એવો અર્થ ક્યો છે
કે વેદમર્ણીતો ધર્મઃ વિગરે વેદે કહેલો. ગર્ગ તે ધર્મ ને તેથી ઉચ્ચ તે અ-
ધર્મ. ભગવાન્ મનુએ ધર્મનાં દશ લક્ષણ કહ્યાં છે તે પ્રમાણે મનુષ્ય વર્તે તે
ધર્મ. પરન્તુ આ વ્યાખ્યાથી ધર્મ સખ્દનો અર્થ થયો હોય નેમ માર માનવું
નથી પ્રથમતો ધર્મ સખ્દમાં ધૃ ધાતુ રહેલો છે ને ધૃ એટલે ધારણ કરવું.
આ અર્થ થાય છે અર્થાત્ સર્વ સમજથી વા અસમજથીજીને ધારણ કરે છે તે ધર્મ;
મનુષ્યને ધર્મની જરૂર છે કે નહીં? એ પ્રશ્ન પેહેલો ઉત્પન્ન થાય છે માર
માનવું છે કે મનુષ્ય હમેશાં સુખને ઇચ્છે છે, કોઈ દુખને ઇચ્છતુ નથી, ને તે
સુખ ધર્મની પ્રવૃત્તિમાંથી મળી શકે છે માટે મનુષ્યને ધર્મની જરૂર રહે છે. હ-
વે આહી પણ જીજ્ઞે પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે સુખ કોને કેહેવું? સુખતો લક્ષ્મી સ્ત્રી
વૈભવાદીમાં પણ રહ્યું છે. તેમાં ધર્મની કંઈ પણ જરૂર નથી. ને ધર્મતો લ-
ક્ષ્મી સ્ત્રી વિગરેથી વિરહન રહેવાતુ કહે છે તો સુખ ધર્મમાં ક્યાં રહ્યું? તેને
માટે એટલીજ વિનંતિ કરવાની કે જે સુખ નિત્ય નિરવિધ્નતાવાળું હોય
તેને સુખ કેહેવું તો રાજ્ય લક્ષ્મી સ્ત્રીઓના વૈભવમાં આનંદને સુખ હોય-
તો વિદ્યન મુકટમણી શ્રી ઉત્કલ્યનિ નગરી પતિ શ્રી ભતૃહરિએ રાજ્યપાટ
લક્ષ્મી સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કરી નિત્ય સુખની પ્રાપ્તિને માટે મહાત્મા મત્સ્યે-
ન્દ્રનાયને શરણેજીઘ્ઘ અગ્નિમય તમામ વાસનાઓ બાળી નાખી હું મારાનો
અભિમાન ત્યાગ કરી પોતાના રાજ્યમાં પોતાની સ્ત્રી પાસે " બિક્ષા દેના
મૈયા પિંગળા" આ સખ્દોથી બિક્ષા માગીને આનંદજનક વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત
થઈ, હકયોગ તથા રાજયોગનો સ્વીકાર કર્યો. આ રાજ માડો તથા મૂર્ખ
કે અઅવશિષ્ટ ચિત્તનો હશે ને તેથી તેણે રાજપાટનો ત્યાગ કર્યો હશે ?
એમ જીજ્ઞકુલ ધારવું નહીં. એ રાજ મલ્લો વિદ્યાન, નીનિમાન ને યુગારાદિ-
માં પણ મલ્લો કુંગળ હતો. જેનાં સંસ્કૃતમાં જ્યાંવેલાં તથા સત્કે સર્વને
પ્રમંશનિય અને અભિનંદન કરવા યોગ્ય છે. જેણે હરી નામનુ વ્યાકરણ પણ
જનાવેલું છે. કદો હવે તેને માડો કહેવો કે કાલો ? એ માંભજનાર ગૃહ-
સ્થે મહેજે મગજ રાકે. ને ખર સુખ રાજ્ય વૈભવાદિમાં નથી ને

પછી આપણી પરાંણે અજ્ઞાનજનક માનેલી પ્રાપ્તિ યથેલી લાગસાને તે સુખ શી રીતે કેલુ ? આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે લૌકિક સુખ સંસારમય વાસનાવાળું તે સુખ નથી, પણ દુઃખજ છે. તો હવે ધર્મની વ્યાખ્યા એવી થઈ કે “નિત્ય સુખની પ્રાપ્તિને માટે પ્રવૃત્તિ તે ધર્મ” ધર્મનો અર્થ તથા તેની વ્યાખ્યા મેં આપને કહી, પરંતુ “વૈષ્ણવ ધર્મ” તેની શી મતલબ છે તે કેહેવાની રજા લેઉં છું. ધર્મના જુદા જુદા પ્રવર્તકો મહાત્માઓ તથા આચાર્યોએ વેદ શાસ્ત્રાનુસારે તથા યુક્તિ અનુભવથી પોતાના જ્ઞાન પ્રમાણે અનુક્રમ વ્યક્તિને ઇષ્ટ માંની પ્રવૃત્તિ કરાવી તે પરથી ધર્મને વિશેષણ પ્રાપ્ત થયાં; કેટલાંક વિશેષણો ધર્મ પ્રવર્તકના નામનાં પ્રાપ્ત થયાં તે કેટલાકમાં ઇશ્વરને પુજ્ય કરાવ્યો હોય તેના નામનાં વિશેષણો પ્રાપ્ત થયાં જેમકે બ્રાહ્મ ધર્મ, જૈન ધર્મ, શૈવ ધર્મ, વૈષ્ણવ ધર્મ, ઈસ્લામ ધર્મ તથા ક્રીસ્તીયન ધર્મ. તેમાં પણ તેના પેટાભાગમાં સુખ્ય જેમકે વિષ્ણુને માની ધર્મ પ્રવર્તનારાઓમાં રામાનુજ, મધ્વ, નિંબારક અને વલ્લભ એ ચારે આચાર્યોએ વિષ્ણુને જો કે ઇશ્વર પ્રેમારપદ આનાંદ રૂપ માન્યા છે છતાં પ્રવૃત્તિ કરાવવામાં ને શિદ્ધાંતોમાં કેટલેક અંશે તફાવત રહે છે તેથી તેમના નામપરથી સંપ્રદાય શબ્દો ઉત્પન્ન થયેલા છે. જેમ કે મધ્વ સંપ્રદાય રામાનુજ સંપ્રદાય, નિંબારક સંપ્રદાય અને વલ્લભ સંપ્રદાય જે વલ્લભિ ધર્મ પણ કેહેવાય છે. દુષ્ટામાં ધર્મને વિશેષણ પ્રાપ્ત થવાથી તે વિશેષ ધર્મ કેહેવાય છે, માટે વૈષ્ણવ ધર્મ એ વિશેષ ધર્મ છે. હવે એ વૈષ્ણવ ધર્મ આજથી ચારસે વર્ષોથી હિમન થયેલ છે કે અનાદિથી છે તે વિચારવાનું છે. મારા સમજવા પ્રમાણે વૈષ્ણવ ધર્મ અનાદિ સિદ્ધ છે ને વલ્લભાચાર્ય તો તે ધર્મના પ્રવર્તક પરંપરા પ્રાપ્તિથી થયેલા છે ને વલ્લભાચાર્યના જન્મને તો ચારસે વર્ષ થયાં છે એ વાત કોનાથી નાકેહેવાય તેવી છે.

શાંદિય શાંદિતામાં કહ્યું છે કે વૈષ્ણવ ધર્મ અનાદિ સિદ્ધ છે તેનો પ્રમાણ શ્લોક —

મોલોકાધિપતિઃપુરાદિપમયેશ્રીનારદારુદ્રોમુનિ

એટલે શાશ્વાદ શ્રીમોલોકના અધિપતિ શ્રીકૃષ્ણે આ ધર્મનો બોધ શ્રી મોહાદેવજીને કર્યો ને તેમણે નારદ સુનિને કર્યો ને તેમણે શુકદેવજીને

ને ક્યો ને તે પોતાનું શરીર સાતસે વર્ષ સુધી ધારણ કરી પોતાના
 ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે પૃથ્વીમાં ગુરુ રહ્યા હતા. પૃથ્વી પરિક્રમા કરવાને ક-
 રતાં કરતા શ્રી વલ્લભાચાર્ય વિદ્યાના નગરમાં પોતાના ગાંભાને ત્યાં આ-
 વ્યા મામાએ તેમને જન્મવાનું કહ્યું ત્યારે તેમને કહ્યું કે હું તો મારા ત-
 થા મારા સેવકના હાથ શિવાય એટલે જેને પ્રભસમર્પણ વા પ્રભ સખધ
 ક્યો છે તેના હાથ સિવાય અન્યના હાથનું આતો નથી આ વાતપરથી
 મામાને ગુરુસો ચડ્યો ને કહ્યું કે ઠીક છે હું કૃષ્ણદેવ રામનો દાનાધ્યક્ષ છું
 ને કાલે સભામાં તમને હું આવવા દેવાનો નથી પોતે કહ્યું કે ધર્મરક્ષા.
 વલ્લભાચાર્ય બ્યારે વિદ્યા નગરમાં આવ્યા, ત્યારથી અખર પડી હતી કે
 આવતી કાલે માયાવાદીને કનકાભિષેક કરાવવાનો છે, પણ મામાનું ગર્વ બ-
 નીત બોલવું સાંભળી પોતે મામાને ત્યાં સુતા છે. તેવામાં શ્રીગોવરધનના-
 ચંદ્ર સાક્ષાત પૂર્ણ ગુરુગોતમે ચરણ સ્પર્ષ કરાવી વલ્લભાચાર્યને જગાડ્યા
 ને કહ્યું કે આ કુટુંબના શામ્લોને સહન કરી કેમ સુતા છો ? કૃષ્ણદેવ જેવા
 રાજા કોટાનુ કોટઆપના ચરણાવિંદની અપેક્ષા રાખે છે તો આ દાનાધ્યક્ષ
 શીગણ્ણતીમાં છે ? પોતે તે સાંભળી ગાંભાને ત્યાંથી નીકળી નદી કાંઠે જઈ
 સધ્યાનર્પણ કરી પોતે સ્વતઃ સભામાં ગયા. ત્યાં તેમના કોટાનુ કોટી
 સર્વસંગ તેમના પ્રભાવથી છડીદારને રોકવાની શક્તિજ ના રહી (કારણ
 કે દાનાધ્યક્ષે કહ્યું હતું કે કોઈ નવા પ્રાજ્ઞજીને આવવા દેખરા નહી) ને
 સુભાસદો સર્વ આજ્ઞા પડ્યા ને કૃષ્ણદેવરાજા પોતે શિંદાસનપરથી ઉઠી બે
 હસ્ત ને નીચું મસ્તક નમાવી સાદાગ ઠડતવ કરતો કરતો વલ્લભાચાર્ય
 પાસે આવ્યો, ને પ્રભુને કનક મિંદાસનપર પધરાવ્યા. શ્રીવલ્લભાચાર્યે પુ-
 છયુ કે રાજા આ શેની ગરબડ છે; રાજાએ દીનતા પૂર્વક કહ્યું કે ધણી
 દિવસથી મારી સભામાં પ્રજા વાદના આચાર્યો તથા મહતોને માયાવાદના
 આચાર્યો તથા મહતો સાથે પોતપોતાના ધર્મને વિવાદ આણતો હતો તે-
 માં છેવટે અજવાદની હાર ને માયાવાદની જીત; આ પરિણામપર વાત આ-
 વી છે તેનો આજે નીકાલ કરવાનો છે શ્રી વલ્લભાચાર્યે કહ્યું કે કોઈ દિ-
 વસ અજવાદ હાર પામી શકે તેમ નથી એવો તેના આચાર્યોની અજ્ઞાન-
 તાથીજ, વાત આ પરિણામે આવી હશે, પણ અજવાદ મારો છે. તે ચોક્ક-
 સ વખતમાં વાદવિવાદ કરીને અજવાદ સ્થાપન કરવાને હું તૈયાર છું, ત્યારે
 રાજાએ હા કહીને માયાવાદીઓને બેસાવ્યા. ત્યાં બંધાં શ્રુતિ સ્મૃતિના વાદમાં

માયાવાદીઓ દ્વારા ત્યારે કહ્યું કે આમટ છે ને તે ઘટમાં દેવી છે તેજોનો
 માર્ગ સમ કહે તે ખરો; જો કે આ વાત માન્ય કરવાજેવી નહીં છતાં
 તેમની આ મહિન ઉપાસનાનગ્નક દુષ્ટ રીતને રોકવા હા કહી, તેમને ધ-
 યોએ દેવીને બોલાવવા પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે કહ્યું કે હું હમેશાં બોલતી હ-
 તી પણ પતિના આગળ મારાથી કેમ અન્યાયનું બોલી શકાય, મતજન્ય કે
 બોલી નહીં ને માયા વાદીઓ દ્વારા ને શ્રી વલ્લભાચાર્યને કનકાભિષેક કે-
 રાવી જલપાદ સ્થાપનાર આચાર્ય તરીકે તિલક કર્યું. તેવામાં બાલ્યમંગળ-
 ને ખગર પડી કે શ્રી વલ્લભાચાર્યનો અવતાર થયો છે. તે ત્યાં આવીને
 પોતાની વિષ્ણુ સ્વામીની ગાદીના આચાર્ય તરીકે શ્રી વલ્લભાચાર્યને પધ-
 રાવીને તિલક સ્વકસ્તે કરી વિષ્ણુ સ્વામીની ગાદીના આચાર્ય હરાધ્યા. સૂ-
 ણિની આદીથીજ યજ્ઞુવ શેર ને જાણ એ વળે પ્રકારના બાકો હતા શાં-
 દીશ્ય નારદ વિગરે રૂપી મુનીઓ તથા મહાસાદાદિ વૃષોએ સર્વ વિષ્ણુ
 ઉપાસકને બક્ષિત માર્ગના અનુયાયી થઇ ગયા છે. વેદ કાળમાં જેમ હા-
 લર્મી સર્વજ્ઞ સાધારણ કેળવાયજાઓ વા ગર કેળવાયજામાં રાષ્ટ્રીય ત-
 થા હુમગતો પેદેરવા આદવાનો શોખ પ્રસરી ગયો છે તેવી રીતે સુર અ-
 સુર મનુષ્ય સર્વ સૃષ્ટિમાં યોગ માર્ગ પ્રસરી રહ્યો હતો. સર્વ પ્રાણીયમ તો
 કરતા હતાજ. તે તો તેમનો માત્ર નિન્ય નિયમનો વ્યાપાર થઈ પડ્યો હતો.
 જોયી કરી સારીગિક ને મનશિક પ્રકૃતિપર ઘણી સારી અસર ને પોતાનો
 કમળે રહેતો હતો. દૈત્યાદિ જો કે વેદ ધર્મને છેદન કરતા હતા છતાં તેમ-
 નામાં યોગ વગર તપાદિ કરવામાં એવા સમરથ હતા કે તેમના કરેલા
 નિશ્ચયમાં દેવાદિ ધણાક અગ્નિની રૂઢિ તથા રંબારિ અપ્સરાઓથી તપ
 બંગ કરવા વિધન કરતા હતા. છતાં તેઓનું કંઈ પણ ન આવતાં નિરાશ
 થતા હતા. માત્ર મહિન ને રચાયે રૂઢિને લીધે તેઓ સદાસતી ગણનીમાં
 નિંદવા લાયક થયા હતા. દુષ્ટમાં પૂર્વે યોગાચારા અખરિત પ્રચલિત હોને
 તેની સાથે અમુક વિષ્ણુ વા શિવની બાકતી પણ પ્રચલીત હતી શીવ અ-
 ને વિષ્ણુ એ સર્વ જાત સ્વરૂપ છે વ્યક્તિ માત્ર જુદી છે. મનર્થજ કે નિ-
 વ ને વિષ્ણુ એકજાહે; મિત્રે વિષ્ણુને આરાધ્યા છે ને વિષ્ણુએ શિવને આ-
 રાધ્યા છે, માટે એક મોરો ને એક ગાળુ માનીને તેમાં વળી જે શેવો વા
 પેશવો જેવામાં ધર્મના રદખર્ચી અજ્ઞાનતા પ્રસરી રહી છે તેવા
 વિષ્ણુની તથા શિવની નિંદા કરે છે ને ને નરસિંહજીવિનાની ને રિંદા

દિન સુધી ઠટ કેમ વેદ્યુ રામદામજીએ કહ્યું કે સત્ય છે પરંતુ જો હા-
કુરજની મે ૧૬ દિવસ મેવા કાઢે માટે એટલો મળ્યો તો રાખવો જો-
ઈએજ આ પ્રમાણે રામદામજી ધણા ભગવદી હતા પછી થોડા દિવસ
શ્રીનાથજી સમક્ષ રહી પદ્મનાભદામ હતોજ આવ્યા અને નિગત સેવા ન-
ગવામા નિગમન રહ્યા પદ્મનાભદામ પ્રજુના પરમદૂષા પાત્ર તથા શ્રીચા-
ર્યજીના પરમપ્રીય થઈ ગયા છે એમની મહાતાપુ વર્ણન ક્યાસુધી કરીએ

વાર્તા ૨.

પદ્મનાભદાસની પુત્રી તુલસા.

એક સમય એક વૈષ્ણવ શ્રી આચાર્યજીનો એવક હતો તે તુલનાને
રેર હાકુરજના દર્શન અર્થ આવ્યો દર્શન કર્યા એટલે રાજભોગનો સમય
થયો તુલમાએ પેના વૈષ્ણવને કહ્યું કે ઉઠો સ્નાન કરો અને મહાપ્રમાદ
લ્યો. વૈષ્ણવે કહ્યું ઘેર જઈ સ્નાન કરીશ. તુલસા સુપ થઈ રહી અને વૈ-
ષ્ણવ ઉઠીને પોનાને ઘેર ગયો તુલસાને અત્યંત ખેદ થયો કે મારે ઘેરથી
આવેનો વૈષ્ણવ ભુખ્યો ગયો મનમાં એમ આવ્યું કે બ્રાહ્મણની રાતિના
અવહાત પ્રમાણે સખડી પ્રમાદ ના લીધો તો બરે મવારે પુરી કરી એને
પ્રમાદ લેવડાવીશ પછી મેદો તૈયાર કરી રાખ્યો રાત્રે હાકુરજ મયુરાના
યજ્ઞ ને પદ્મનાભદાસજી સેવ્ય સ્વરૂપ છે તેણે તુલમાને ગ્વપ્રમા કહ્યું કે
પેના વૈષ્ણવને આપણે ઘેર કેમ નહીં જમાડયો પ્રાત કાળમા ઉઠી પુરો ૧
નાવી તુલમા હાકુરજને ઉમડવા લાગી એટલામા પેનો વૈષ્ણવ આવ્યો
એને હાકુરજએ સ્વપ્ન આપ્યું હતું અને આજ કરી હતી કે આજ અ-

વસ્ત્ર ત્યાં પ્રસાદ લેજો. તેથી ઉઠીને પ્રાતઃકાલમાં તે આવ્યો હતો. ઠાકુર-
જીનાં દર્શન કરી બેઠો. તુલસા જોગ ધરાવી ખાંદાર આવી, પેલા વૈષ્ણવ-
ને કહ્યું કે ઉઠો સ્નાન કરો. રાજભોગનો સમય યપોલે; વૈષ્ણવે કહ્યું બસે.
સ્નાન કરી, ધધિર રંગરણ કરી રાજભોગનાં દર્શન કર્યાં. તુલસા પુરી, દહીં.
વડાં છત્યાદિ લઈ આવી અને પ્રસાદ લેવાનું કહ્યું. વૈષ્ણવે કહ્યું હુ આ ન-
હી લઉં. મારે તો રાખડી પ્રસાદ લેવો છે. ગઈ કાલે જ્ઞાતિ વ્યવહાર મ-
નમાં આવનાથી રાખડી પ્રસાદ લીધો નહોતો પરંતુ આજનો સાક્ષાત્ ઠા-
કુરજીની આજી રાખડી પ્રસાદ લેવાનીજ છે માટે તે લઈશ. એમ કહી રા-
ખડી પ્રસાદ આરોગ્યો અને જાને જણુ ઘણું પ્રસન્ન થયાં.

એક સમય શ્રી ગુસાંઈજી તુલસાને ઘેર પધાર્યા. તુલસાએ બહી બા-
તે સેવા કરી તેથી શ્રી ગુસાંઈજી બહુ પ્રસન્ન થયા. એક દિવસ જોજન
કરી શ્રી ગુસાંઈજી પોહોડયા હતા, તે સમય તુલસા સાથે બગવદ્ વાતાં-
ના પ્રસંગમાં પોતે પ્રસન્નતાથી બોલી ઉઠ્યા કે પદ્મનાભદાસની સંતતી
આપોજી જોમએ, અને કહ્યું કે તુલસા ઠાકુરજીની સારી બાવનાથી સેવા
કરેછે. તુલસાએ કહ્યું કે હું કે હું કંઈ કરતી નથી. પેટ મરી ખાઉંહું. બર
નિંદામાં સુષ રહુંહું અને શ્રી આશ્વાયંજના અયોનું પઠન થયું કરેહું.
શ્રી ગુસાંઈજી ધણાજ પ્રસન્ન થયા. તુલસા એવીતો બગવદો છે કે શ્રી હા-
કુરજીનો વિષોગ લાખુબર પણ સદન કરી સાક્ષી નહોતી. શ્રી આશ્વાયંજ-
ની તથા શ્રી ગુસાંઈજીની મદાદપા પાત્ર પછે. આજી બગવદી જનની
રત્નિ હમાં સુખી કરીએ.

અહીં એટલું જ મમકરતું જોઈએ કે યદ્યપિ અમુક બાવક ઉપદેશ પાત્ર નહતા, તથાપિ ભગ્ન જનોના ચિત્તમા બ્યારે પ્રેમનો આવેશ આવે છે ત્યારે પાત્રાપાત્રો વિચાર કરતાજ નથી; એટલું જ નહીં પણ તે જાણતાજ નથી કે હું કેને ઉપદેશ કરેછું તેમણે સહ્ય તો પ્રેમ રસ પડે બીજામાજ ચિપ્ત છે ઉપવા શ્લોકોમા એમ કહ્યું કે.—

જાન જન ભગવાને અનેક સીલાર્થ ધારણ કરેલા સ્વકેપ, અવનારનાં કર્મ, અનુલ્લેખ ગુણ, અને પરાક્રમે સાંભળી બ્યારે હૃદયથી રોગાચિત થયે જાય છે તથા હસાશ્રુથી ગદગદ કરે યદ્ય જાય છે ત્યારે ઉચ્ચ સ્વરથી ગાવા મંડી પડે છે, રૂને છે, નાચે છે, કોઈ સમયે જૂત વગથેવા મનુષ્યની મેડે હમે છે, અગર જુમે પાડે છે; કોઈ વખત લાખા નિધામ મુકે છે, કોઈ વાર તાદાન્મ્ય ગતિથી હે હરે ! નારાયણ; જગત્પતે ! આદિ નામ દેઈદેઈ કીર્તન, પ્રિયનું ગુણમનવન, લલન છોડી કરે છે. બ્યારે આવી ગતિ યદ્ય જાય છે ત્યારે મનુષ્ય સર્વ બધનથી મુક્ત થઈ ભગવાનના સાય—ચેષ્ઠા—તેમનું અનુકરણ, તેવોજ આગય અને તેવીજ આદૃત્યાદિઓ કરવા માટે છે આવા પોતાના પરમ પ્રેમ વડે મુકર્મ કે દુષ્કર્મના બીજને બાળી મુકી પોતે પરમ જાનિ તથા ભગવાનને પ્રાપ્ત થાય છે - -

ઉપર જે ચેષ્ઠા આદિનું અનુકરણ કરવા વિશે લખ્યું તે ઉપર બાગવતમા પણ પ્રમાણ છે રાસપ્રમાણ્યથીજાં જે વખતે ભગવાને પરમ પ્રેમરૂપા ગોપીકાઓને વેણુનાદ ફગી બોલાવી અને પગે પોતે અર્તધ્યાન થયા અને તેઓ વિન્દ્યા યદ્ય નિર્હમા ભગવદ્ભાવ યદ્ય મદ્ય ને વખતના થનાજ અસરકારક શ્લોક લખેના છે. ત્યાં કહેયું છે -

इत्युन्मत्तवचोर्गोप्यः कृष्णान्वेषणकातराः ॥ लीलाभगवनस्ता-
स्ताएनुचक्रुस्तदारिमकाः ॥ १४ ॥ कस्यास्चित्पूतनायंसाः कृ-
ष्णायंसपिवत्स्तनम् ॥ तोकायितारुदंसन्यापदाहन्गकटायनीम्
॥ १५ ॥ दैत्यायित्वाजहारान्यामेकांकृष्णार्भभावनाम् ॥ रिग्-
चामासकाप्यंग्रीकर्पतीयोपनिस्रनैः ॥ १६ ॥ कृष्णरामायितद्व-
नुगोपायंसचकाचन ॥ वत्सायंतोदंतितान्यातत्रैकानुवकाय-
तीम् ॥ १७ ॥ आहूयदरगायद्वल्कृष्णमपनुकुर्वनीम् ॥ वेणुक-

નંતીક્રીડંતીમન્યાઃ શંસંતિસાધ્વિતિ ॥ ૧૮ ॥ કસ્પાંચિત્સ્વમુજં-
ન્યસ્વચલંસાદાપરાનનુ ॥ કૃષ્ણોઽદેપશ્યતગતિલલિતામિતિત-
ન્મનાઃ ॥ ૧૯ ॥ મામૈષ્ટવાત્તર્વપાશ્ચાંત્રાણંવિહિતંમયા ॥ इत्यु
ક્તકેનેદસ્તેનયતંસ્તુન્નિદયે વરમ્ ॥ ૨૦ ॥ આરુઘૈકાપદાક્રમ્ય-
શિરસ્યાન્યાપરાંનૃપ ॥ दुष्टादेगच्छजातोदंसलानानंनुदंडधृक् ॥
૨૧ ॥ તત્રૈકોવાચદેગોપાદાવાર્ધિપશ્યતોલ્લવણમ્ ॥ चक्षूंष्याश्च
पिदध्वंवोविद्यास्येक्षेममंजसा ॥ ૨૨ ॥

એ પ્રગણે ઉન્મત્તના જેવાં વચન બોલતી, ભગવાનને શોધવાથી
વિવહળ થએલી અને ભગવાનમાંજ જેઓનાં ચિત્ત લાગી રહ્યાં હતાં એ-
વી ગોપીઓ ભગવાનની તે તે લીલાઓનું અનુકરણ કરવા લાગી. ભગ-
વાનના જેવી લીલા કરતી કેઇ ગોપીએ પૂતના રૂપ થએલી બીજી ગોપી-
નું સ્તનપાન કર્યું. બાલક થઇને રેતી એક ગોપીએ ગાદારૂપ થએલી બી-
જી ગોપીને લાત મારી એક ગોપી દેવરૂપ થઇને શ્રીકૃષ્ણના આસકપણાની બા-
ધના દરમિયારી બીજી ગોપીને હરી મધ; એક ગોપીએ પાછડા જેવી થએલી
બીજી ગોપીને પ્રહાર કર્યો અને એક ગગલારૂપ થએલીને પ્રહાર કર્યો; એક
ગોપી ઉટે ગએલી ગાયોને જેમ શ્રીકૃષ્ણ બોલાવતા હતા તેમ બોલાવીને
તેનું અનુકરણ કરતી હતી, વેલુ વગાડતી હતી અને કીડા કરતી હતી તેને
બીજી ગોપીઓ વાઢવાઢ કેહેવા લાગી. એક ગોપીના ઉપર હાથ મૂકીને ચાલતી
અને ભગવાનમાંજ જેતુંમન લાગ્યું હતુ એવી બીજી ગોપી બોલી કે—હું કંઈયુ
હું. મારો સુંદર ચાલ જુવો. એક ગોપીએ વાચુ તથા વરસાતથી બીજી
નહી, તેથી રક્ષણનો ઉપાય હું કરજી એમ કહી યત્ન કરીને પોતાનું વસ્ત્ર
બિંચુ ઉપાડ્યું. એક ગોપી બીજી ગોપી ઉપર ચડી તેના ગાયને પગથી
ઢ્યાવીને બોલી કે—દુષ્ટ સર્પા નતો રહે. ખસ લોકોને શિક્ષા કરવા સાર
હું આવત્યો છું. ત્યાં એક; ગોપી બોલી કે—હે ‘ગોવાળીઆઓ! આ બચ-
કર હાવાનગને જુવો. તુરત આંખો મીચી બાઓ. હું તમારું રક્ષણ સહે-
જમાંજ કરીશ.’ ત્યાં ગાળાથી ખાંડજીઆ સાથે ખાંધેલી-બીજી સુલોચના
અને સુમધ્યમા ગોપી પોતાનું મોઢોદું ઢાંકીને બચતું અનુકરણ કરવાલાગી.
તો ખરી ભકિત પ્રાપ્ત થયાના ફલનું લક્ષણ તો એજ છે કે અનુધ્ય

મત્ત યદ્ધ જન્ય છે, સ્તબ્ધ યદ્ધ જન્ય છે, અર્થાત્ એને શોક વેદ (જ્ઞેમ-
નું વર્ણન આગળ કરીશું). જૂત, પ્રેત, દેવતા, દેવ, મત્તિ, પ્રિયા, પ્રિય
ઈત્યાદિ કોઈને પણ માનવું અગર નમસ્કાર કરવો અગર તેમને કોઈ રીતે
આદર કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. તથા પોને આત્મારામ યદ્ધ સ-
સાર વિષયો ત્યાગ યદ્ધ જદ્ધ ધર્મર ૩૫ યદ્ધ જન્ય છે આગળ ભક્તિનાં
જુદાં ૩૫, જુદા જુદા આચાર્યોના ગત અને નારદગતનું પ્રતિષ્ઠાન બીજા
અનુવાકમાં કરીશું.

इतिप्रथमोऽनुवाकः

બીજો અનુવાક.

૭. હં સા ન કામયમાના નિરોધ છપાત્

તે (ભક્તિ) કામનાને અર્થ નહોતો લેખએ ક્રમઠ તે નિરોધ રૂપાછે.

इतिपदार्थः

ટીકા—આ સૂત્ર વડે ભગવાન નારદ કોઈપણ પ્રકારની ઇચ્છાને અ-
ર્થ—કાર્મિક, વાર્મિક માનસિક સુખાર્થ—પ્રેમનું કેવળ ખૂંડન કરે છે. કોઈ-
પણ કામનાર્થ કરેલી તે પ્રેમભક્તિ નથી, પરંતુ એતો લોક વ્યાપાર છે. જ્ઞે-
વો સસારમાં જન્મવા જમાડવાનો, ચાંસ્થો કરવાનો, પરસ્પર મદાયતાનો વ્ય-
વહાર છે તેવો તેપણ એક વ્યવહાર સમજવો. આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ ભાગ-
વતમાં જ્યારે નૃસિંહરૂપ ભગવાને પ્રહારને વર માગવાની આજ્ઞા કરી ત્યારે
પ્રહારે પણ એવો પ્રશુત્તર વાળ્યો કે મેં આપની સાથે વ્યાપાર નથી કર્યો
પરંતુ આપની પ્રેમરૂપાભક્તિ કરી છે. સેવક યદ્ધને સેવ્ય પાસે કંઈ
પ્રાપ્તિની વાંછના કરે તે સેવક નથી પરંતુ એતો એક વેપારી વાણીઓછે—
દુકાનદાર છે,—પણ આપને જો વર આપવાની ઇચ્છા હોયજોતો એજ વર
આપો કે માગ મનમાં કોઈપણ વર, રાજ્ય, જોગાદિની ઉત્પત્તિજ થાય
નહીં. ” કોઈપણ ઇચ્છાની ઉત્પત્તિ એ દુઃખનુજ મલ છે ઇચ્છા ઉત્પન્ન
યદ્ધ કે તેની પછી મીમા નથી અને ઇચ્છા સિદ્ધ ન થઈ એટલે દુઃખજ
પ્રાપ્ત થયું. પરંતુ આપણો સદાનંદની પ્રાપ્તિનો ઉદ્યોગ છે. ઇચ્છા ભંગ-
થી દુઃખ ઉત્પત્તિ પ્રદે. છદ્ધ સદાનંદનો પણ ભાગ છે. માટે વાંછાની ઉત્પ-

નિજ હોવી ન જોઈએ. ભગવાને શ્રી મુખે પણ આજ્ઞા કરી છે કે—

નમર્યાવેશિતધિપાંકામઃકામ ચકલ્પ્યતે

મર્જિતાકથેતાધાનાભૂયોર્વીજાગનેત્યતં.

જે જોતોનું ચિત્ત મારામાં શુદ્ધ રીતે પ્રતિષ્ઠિત છે તેમનાં કામ કામ-
નાને અર્થ સિદ્ધ થતાં નથી; કેમકે એકેનું તથા ખાંડેનું ધાન્ય ફરી ઉગ-
તુજ નથી.

જેમણે સર્વ આશા-કામના-માત્રને જાણી સુકી પરમેશ્વરમાં ચિત્તવૃત્તિ
સલગ્ન કરી છે તેમને ઇચ્છા (કારણ) ના અભાવે અર્થ સિદ્ધિ (ફાળ)
હોયજ નહીં.

આ સૂચી વિષય જન્ય પ્રેમને પણ નિવારણ ક્યો. જે
જન સંસાર ચિપ્પોતું ધરીય જન્ય મુખ અથવા ઇચ્છા વડે ફરેલા પ્રેમને
“અમે કોઈના ઉપર પ્રેમ કરીએ છીએ અને પ્રેમ પાશમાં સપડાયા છી-
એ” એ દહેછે (તેઓને દયામ દયામાં આવેછે કે) તેમણે પ્રેમ શબ્દને લ-
ગ્ન થત ન કરવો, કેમકે

પ્રેમતો સર્વદા કામના શુન્ય છે.

હવે ઉપર વર્ણવેલી કામનાની નિવૃત્તિ કેમ થાયછે તેનું કારણ સમજના
પાછલા ભાગમાં “તે નિરોધરૂપ છે” એમ ફરી દર્શાવે છે. જે ચિત્ત નિ-
રુદ્ધ થશે તો કોઈ કામનાની ઉત્પત્તિ રવત; યથેજ નહીં.

બંધિત માર્ગીય પરમાચાર્ય શ્રી વશભ મહાપ્રભુજીએ પોતાના રચેલા
“નિરોધ લક્ષણ” નામે ગ્રંથમાં લખેલું છે કે

અહં નિરુદ્ધો રોધેન નિરોધ પદવીં ગતઃ

નિરુદ્ધાનાંતુ રોધાય નિરોધં વર્ણયામિતે.

હરિણા યેવિનિર્મુક્તા સ્તે યગ્ના ભવસાગરે,

યે નિરુદ્ધાસ્તપ્વાત્ર મોદમાયાં ત્યદ્દર્શિણં.

હું રોધથી નિરુદ્ધ છું અને પદ્ધતિને પહેલ્યેથી છું, પરંતુ નિરોધના
અધિકારીઓને વાસ્તે નિરોધનું વર્ણન કર્યું. જેમનો હરિએ ત્યાગ કર્યો છે,
તે આ ભવસાગરમાં ડુબેલા છે અને જેમને નિરુદ્ધ ક્યો છે તે અદ્વૈતશિ
પરમાર્થને જોગવે છે.

આ વાક્યથી એમ બહુાય છે કે જો હરિકૃપા હોય તોજ નિરોધ પ્રાપ્ત ગાયછે; તે સ્વસાધ્ય નથી. તેની જોના ઉપર હચ્છા યાયછે તેને નિરોધ કહેછે, નહિતો તેનો ત્યાગ કરેજે. નિરોધ લક્ષણ આગળ આદ્યમા સૂત્રમા આપેલું છે તેથી અને લખ્યું નથી અત્રેનો એટલુજ સમજવું કે નિરોધ એ સર્વ કામના શુન્યતાનું સાધન છે. અને કામના શુન્ય ભક્તિ, એ ધ્યેય પ્રાપ્તિનું સળંગ માધન છે. માટે ભક્તિ જને પ્રથમ નિરોધ યુગ આગમ્યક છે.

નિરોધ સ્વસાધ્ય નથી તેથી એવા નિરાસ ન થવું જોઈએ કે અમારો અંગોકાર કરવો અગર ન કરવો એ એને (ધ્યેયને) આધીન છે, તો અમારે પ્રયત્નજ્ઞ શાને કરવું, અમારા કલ્પેન કર્યા છતાં પણ એ અંગોકાર કહેવા નહીં, આવી મંકા દહાપિ ન કરવી, કેમકે આચાર્ય પોતાના ઉપર કહેલા મંથના પાછી આત્મા કરેછે કે—

ક્લિપ્યમાનાન્ જનાન્દૃષ્ટ્વા કૃપાયુક્તો યદાભવેત્

તદાસર્થ સદાનન્દ હૃદિસ્થ નિર્ગતં વહિઃ

સર્વાનન્દમયસ્યાપિ કૃપાનન્દ મુદુર્લભઃ

હૃદયગતઃ સ્વગુણાન્ શ્રુત્વા પૂર્ણઃ પ્લાવયતે જનાન્

તસ્માત્ મર્વે પરિસજ્ય નિરુદ્ધઃ મર્દાં ગુણાં

સદાનન્દ પરિગેયાઃ સચ્ચિદાનન્દતા સ્વતઃ

ત્યારે શ્રી હરિ જોનાને કલેશીન જોઈને કૃપાયુક્ત થાય છે, ત્યારે સર્વ સદાનન્દ કેમ બાહર તેમજ અંતર પ્રગટ યાય છે. મર્વાનન્દમય જનને પણ એની કૃપાનો આનન્દ મળતો નથી. પરંતુ હૃદયમા રહે રહે પોતાનું ગુણ કીર્તન થવલું કરે છે ત્યારે પોતાની કૃપાના આનન્દ વડે ભક્ત જોનાને જોઈતી દેછે. સદાનન્દપર નિરોધ જોનાએ સર્વ ધોધવ છોડી દેઈ તેનાજ ગુણ સદા ગાવા જોઈએ. તે વડે સચ્ચિદાનન્દની પ્રાપ્તિ સ્વતઃ થયે; અર્થાત્ એતો નિવમજ છે કે સર્વથા પરિત્યાગ કરીને જે એનું જ અંગન કરે તેને નિરોધ કરી પરમાનન્દનું મન હરિ પોતેજ કરે આવી શ્રી ગુણની મીનામા પ્રતિષ્ઠા પામીને.

पियावात	करंजी	गडुल	केसर
रीतबंतत	बरखा	मोगरो	कुभि
नरनारी .	जागुल	मरवी	कमल
कनेर	बपो	गुल्लतोण्णा	मोर(आवेको)